

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası

İshak ÖZGEL*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Türkçe tefsir çalışmalarından olan *Hak Dini Kur'an Dili* imparatorluktan Cumhuriyet'e geçişin toplumsal yapısını yansıtan bir eser olması hasebiyle tefsir kitabı olmanın ötesinde tarihî bir vesika hükmündedir. Son dönem Osmanlı medreselerinde yetişmiş; müderrislik yapmış; mebusluk, nazırlık gibi çeşitli kademelerde devlet görevlerinde bulunmuş olan Elmalılı Muhammed Yazır'ın bu çalışması Kur'an merkezli birçok araştırmaya kaynaklık etmiştir. Türkiye'deki Kur'an'ı anlama ve yorumlama faaliyetleri üzerindeki etkisi açıkça görülen bir eserdir.

Hak Dini Kur'an Dili tefsirinin orijinal ve sadeleştirilmiş baskıları vardır. Bunun yanında meâl kısmı oldukça çok kişi tarafından sadeleştirilerek basılmıştır. Türkçede en fazla basılmış ve yayılmış meâl olduğu rahatlıkla söylenebilir. Farklı ve geniş alanlara tekabül eden bilgiler içermesi ve özellikle Türkçe yazılmış olması nedeniyle muhtelif bilim dallarında konu edinilmiş, incelenmiş, hakkında birçok tez yapılmış, tebliğler sunulmuş, kitaplar, makaleler yazılmıştır.

Bu makalede Elmalılı Muhammed Yazır'ın ilk olarak "*Yeni Mealli Türkçe Tefsir*" diye isimlendirdiği, sonra "*Hak Dini Kur'an Dili*" adını verdiği tefsiri ana hatlarıyla tanıtılacak, ardından ulaşılabildiği kadarıyla günümüze kadar bu eser üzerine yapılmış çalışmaların bibliyografyası verilecektir.

I- Elmalılı M. Hamdi Yazır

Mehmed¹ Hamdi Efendi ilmiye sınıfına mensup bir ailenin çocuğu olarak 1878 yılında Antalya Elmalı'da dünyaya gelmiştir. Doğduğu yere nispetle Elmalılı diye meşhurdur. Daha sonra "Yazır" soyadını almıştır. Hocasının adı da

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Tefsir Ana Bilim Dalı.

1 Bilmen, Muhammed yerine Mehmed ismini kullanmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda Muhammed Hamdi Yazır olarak kullanılmagelmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi - Tabakatü'l-Müfessirin*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974, c. 2, s. 785.

Hamdi olduğu için ona “Büyük Hamdi” kendisine de “Küçük Hamdi” denilmiştir. Babası Şer’iye Mahkemesi başkâtibi Numan Efendi, Burdur Gölhisar’ın Yazır Köyü’nde doğmuş,² Aydın medreselerinde okuduktan sonra Elmalı’ya yerleşmiştir. Annesi Elmalılı hocalarından Sarıları Mehmed Efendi’nin kızı Fatma Hanımdır.³ Dedesi Mehmed Efendi, onun babası Bekir Efendi ve onun babası Bedreddin Efendi ilmiye sınıfındandırlar.⁴

Eğitime Elmalı’da başlamış, babasından ve müderris Sofu İbrahim Efendi’den dersler almış, ilk ve orta tahsilini burada tamamlamış, küçük yaşta hafız olmuştur. Dayısı Mustafa Zekai Efendi onu 1895 yılında İstanbul’a getirmiş, Küçük Ayasofya Medresesi’ne yerleştirmiştir. Beyazıt Camii’nde Kayserili Mahmud Hamdi Efendi’nin derslerine devam ederek ondan Arapça ve dinî ilimlerde icazet almıştır. Mekteb-i Nüvvâb’dan (Hukuk Fakültesi) birincilikle mezun olmuştur. 1905 yılında ruûs imtihanını kazanmış kendisine dersiâmlık görevi verilmiştir.

Elmalılı, İslâmî ilimlerle birlikte başta felsefe olmak üzere biyoloji, tıp, kimya, matematik gibi farklı branşlarda eserler okumuştur.⁵ Divan şiiriyle ilgilenmiş sadece okumakla kalmamış, kendisi de şiirler yazmıştır. Elmalılı’nın tamamlanmamış bir divanı olduğu söylenmektedir.⁶ Ayrıca mûsiki meşk ettiği de nakledilmektedir. Hüsn-i hat ile de meşgul olmuş, Bakkal Arif Efendi ile Sami Efendi’den icazet almıştır.⁷

Arapça, Farsça ve Fransızca’yı iyi seviyede bilen ve kullanabilen Elmalılı, Arapça ve Fransızcadan tercümeler yapmış, Farsça şiir yazmıştır. Arapça’yı gayet iyi bildiği anlaşılmaktadır. İstanbul’da okuyan bir Arap öğrencinin onu Arap sanarak - Hamdi Efendi Türkçeyi çok güzel öğrenmiş - dediği nakledilir.⁸ Arapça ve Farsça ile yetinmeyip Batı’ya yönelmenin ve bir Batı Dili öğrenmenin yararlı olacağını düşünerek bu konuda yaşadığı bir hadisenin de teşvikiyle kısa sürede kendi gayretiyle felsefi bir metni Türkçe’ye çevirebilecek seviyede Fransızca öğrenmiştir.⁹

2 Yazır köyü bugün Burdur ili Çavdır ilçesine bağlıdır. Korkuteli Denizli yolu üzerindedir.

3 Fatma Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 2.

4 İbnü’l-Emin Mahmut Kemal İnan, *Son Hattatlar*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1955, s. 108.

5 Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, s. 17.

6 Mardin, Elmalılı’nın kendisine “Aruz bilmem. Her vezinde şiir söyleyemem. Söylediklerim birkaç vezne münhasırdır” dediğini nakletmektedir. Ebü’l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1966, c. 2, s. 247.

7 Detaylar için bkz. Hüsrev Subaşı, “Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 329.

8 Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, s. 6.

9 Paksüt, “Merhum Dayım Hamdi Yazır”, s. 7; Ahmed Nedim Serinsu, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Fransızca’yı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 31, sy. 2, Ankara, 1995, s. 101-106.

İstanbul'un muhtelif medreselerinde çeşitli kademelerde müderrislik yapmıştır. Beyazıt Medresesi'nde iki yıl dersiâmlık yapmış, Medresetü'l-Mütehassısın'de ve Medresetü'l-Vâizîn'de usul-i fıkıh, Mekteb-i Nüvvâb ile Mekteb-i Kudât'ta fıkıh, Mekteb-i Mülkiye'de vakıf hukuku, Süleymaniye Medresesi'nde mantık dersleri vermiştir. 1915-1917 yıllarında Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katılmış,¹⁰ 1919 yılında Süleymaniye Medresesi müderrisliğine yükseltilmiştir.

İdarî ve siyasî görevlerine gelince; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ilmiye şubesine üye olmuş, Şeyhülislamlık mektubî kaleminde çalışmış, 1918'de Şeyhülislamlık içinde kurulan Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye'ye önce üye sonra başkan olmuştur. II. Meşrutiyetin ilk meclisinde Antalya mebusluğu yapmış, 15 Eylül 1919'da âyan heyeti üyeliğine tayin edilmiştir. Üç yıl süresince Osmanlı Âyan Meclisi üyeliği yapmış, Damad Ferid Paşa başkanlığındaki birinci ve ikinci hükümetlerde Evkaf Nâzırlığı görevini yürütmüştür. Bu görevde iken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹¹

II. Abdülhamid'in hal'inde fetva emini Nûri Efendi'yi ikna ederek fetva müveddesini yazdığı söylenen Elmalılı, Cumhuriyet'in ilânıyla birlikte vazife yaptığı kurumlar lağvedilince işsiz kalmıştır. İstanbul hükümetlerinde görev yaptığı için İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmış, idamına hükmedilmesi üzerine Fatih'teki evinden alınarak Ankara'ya götürülmüştür. Kırk gün tutuklu kaldıktan sonra mahkeme beraatla sonuçlanınca İstanbul'a geri dönmüştür. Tutuklanarak yargılanmak üzere Ankara'ya gitmesi dışında hep İstanbul'da ikamet etmiştir. 27 Mayıs 1942'de, kalp yetmezliğinden vefat etmiştir. Kabri Sahrayıcedid Mezarlığındır.¹²

Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsiri ile meşhur olan Elmalılı, *İrşâdü'l-Ahlâf fi Ahkâmü'l-Evkâf*,¹³ Hz. Muhammed'in *Dini İslâm*¹⁴ adlı eserleri yanında Fransız filozofları Paul Janet ve Gabriel Sealles'in ortak eseri olan *Histoire de la Philosophie (Les Doctrines et Les Ecoles)* adlı felsefe tarihini Türkçeye çevirmiş ve *Tahlili Felsefe Tarihi Metâlib ve Mezâhib Ma-ba'det'Tabîa ve Felsefe-i İlâhiyye* adıyla basılmıştır.¹⁵ Yine İngiliz filozofu Alexandre Bain'in *Logic: deductive and inductive* adlı eserinin Fransızca tercümesini *Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî* adıyla

10 Mardin, *Huzur Dersleri*, s. 241.

11 Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra *DİA*), İstanbul 1995, c. 11, s. 57.

12 Hayatı hakkında bkz. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 785-793; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1986, c. 1, s. 409-410; Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", s. 57-62.

13 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Ahkâmü'l-Evkâf*, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Nazif Öztürk (haz.), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

14 Anglikan Kilisesi tarafından sorulmuş sorulara verdiği cevapları içeren bu yazısı *Hak Dini Kur'an Dili*'nin baş tarafına konulmuştur.

15 Bu eserin girişinde "Dibâce" adıyla ilmî kıymeti hâiz bir giriş yazmıştır.

tercüme etmiştir.¹⁶ *Hüccetullâhi'l-bâliğâ'yı*¹⁷ Arapçadan tercümeyle başlamış ancak tamamlayamamıştır.¹⁸ “Sefer Bahsi”¹⁹ adlı geniş bir makalesi kitapçık halinde müstakil olarak basılmıştır. Tamamlayamadığı fıkıh usulüne dair bir eseri, hukuk kamusu,²⁰ eksik olduğu söylenen bir divanı vardır.

O dönemin süreli yayınlarından *Beyânü'l-Hak* ve *Sebilürreşâd* dergilerinde yetmiş aşkın makale yazmış, *Ceride-i İslâmiye*'de bir makalesi yayınlanmıştır.²¹ Bunlara bakıldığında dinî konuların yanında siyasî, hukukî, sosyal olaylara dair yazılar kaleme aldığı, gündemde olan tartışmalara müdâhil olduğu görülmektedir.²² Genel olarak yazılarında ele aldığı konu ile ilgili mevcut bilgileri hülâsa ederek kendi düşüncesiyle mezcetmiş, asrın idrâkine uygun bir üslup ile sunmuştur.²³ En yaygın bilinen eseri tefsiridir, Elmalılı bu eseriyle meşhur olmuştur.

II- Elmalılı Tefsirinin Tarihsel Arka Planı

Her eserin oluşumunda yazarının aldığı eğitim ve yaşadığı hayatın izleri görülür. Eserin yazıldığı içtimâî ortam da önemli bir etkidir. Elmalılı, Osmanlı Medreseleri'nde ve İstanbul'daki ilmî çevrelerde yetişmiştir. Yazdığı tefsir bu ortamın ürünüdür. Tevarüs ettiği mevcut birikimi Türkçe yazdığı tefsirle Türkiye Cumhuriyeti'ne taşımıştır. Bu nedenle öncelikle bu mirası tanımak gerekir.

Elmalılı'nın ilmî birikiminin ve şahsiyetinin oluştuğu Osmanlı döneminde tefsir faaliyeti iki alanda gelişmiştir. Biri medreseler, diğeri ise başta camii ve tekke gibi mekânlar olmak üzere toplumun geneline yönelik faaliyetlerin icra edildiği alanlardır. Her iki alanda da bir taraftan mevcut kadim eserler okunurken diğeryandan ihtiyaçlara göre yeni telifler ve tercümele kaleme alınmıştır.

16 Süleymaniye Medresesinde Mantık dersleri okuturken ders notu olarak hazırlamış ancak basılmamıştır.

17 Herhangi bir nüshasına henüz ulaşamamıştır.

18 Subaşı, “Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri”, s. 322.

19 Ahmed Hamdi Akseki'ye yazdığı uzun bir mektuptan müteşekkildir. Tefsirinin VIII. ve IX. ciltlerinin baş kısmına konulmuş olup aynı zamanda oğlu Muhtar Yazır tarafından 1960 yılında Nebioğlu Basımevne bastırılmıştır.

20 Bu eserin I, III ve V. ciltleri daha sonra Sıtkı Güllü tarafından, II. cildi Ayhan Yalçın tarafından hazırlanmış, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstilahları Kamusu* adıyla 1997 yılında İstanbul'da basılmıştır. Ancak Eseri hazırlayanların kendi telifleri ile Elmalılı'nın yazıları birbirine karışmıştır.

21 Nesimi Yazıcı, “Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı”, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 31, 32; A. Cüneyd Köksal ve Murat Kaya bu makaleleri derleyerek yayınlamışlardır. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din Felsefe Siyaset Hukuk*, İstanbul: Klasik, 2013.

22 Nesimi Yazıcı, “Muhammed Hamdi Yazır'ın Basın Hayatı ve Yazarlığı”, s. 27.

23 Ömer Rıza Doğrul, “Kaybedilen Büyük Âlim M. Hamdi Yazır”, *Cumhuriyet* (10.VI.1942, Hüsrev Subaşı, *Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri*, s. 321' den naklen).

Osmanlı medreselerinde müfredat ve tertibin nihaî amacı *Kur'ân-ı Kerîm*'i anlamak olduğu için tefsir dersi en son aşamada verilmiştir.²⁴ Talebeler bu maksada uygun olarak klasik tefsir kaynaklarını okurken ihtiyaç duyacakları Arap dili, mantık, âdâb, meânî, nazârî hikmet, kelam, fıkıh ve fıkıh usûlü, hadis ve hadis usûlü vb. diğer ilimlerle donatılmışlardır.²⁵ Tefsir derslerinde genel olarak Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûnu'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* ve Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli eserleri ders kitabı, bu iki eserin bazı hâşiyeleri ise yardımcı ders kitabı olarak takip edilmiştir. Ayrıca bazen Molla Gürânî'nin (ö. 893/1488) *Ğâyetü'l-emânî* ve Ebussuûd Efendî'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm* adlı eserleri de okutulmuştur.²⁶ Muhtemelen Elmalılı'da bu müfredat çerçevesinde bir eğitim almıştır.

Dönemin birinci derecede tefsir kaynakları ise şunlardır: Zemahşerî, Beyzâvî, Râzî (ö. 606/1209), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Necmüddin Dâye (ö. 654/1256) gibi müfessirler ve eserleri; ikinci derecede Ebü'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983), Vâhidî (ö. 468/1348), Beğavî (ö. 516/1122), Ömer Neseî (ö. 537/1142), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Kurtubî (ö. 671/1272), Kevâşî (ö. 680/1281), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Ebu's-Senâ İsfahânî (ö. 749/1348), Kutbuddîn Râzî (ö. 766/1365); işâri tefsirler de ise Sehl Tüsterî (ö. 286/896), İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Necmeddîn Dâye ve Kâşânî (ö. 730/1329)'nin eserleri yer alır.²⁷ Ayrıca Sadî, Hâfız, Yûnus, Câmî, Eşrefzâde Rûmî, Fuzûlî, Bâkî, İbrahim Gülşenî gibi mutasavvıflar özellikle şiirleriyle bu dönem tefsir çalışmalarına kaynaklık etmişlerdir.²⁸

Kur'ân ilimleriyle ilgili olarak Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ı, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân*'ı okunmuştur. Tecvid ve kıraatte genellikle İbnül-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *el-Cezeriyye*'si, Şâtubî'nin (ö. 590/1194) *eş-Şâtubiyye* olarak bilinen *Hırzu'l-emânî ve vehü't-tehânî*'si, İmam Birgivî'nin (ö. 981/1573) tecvidle alakalı *ed-Dürrü'l-yetim* adlı eserleri takip edilmiştir.²⁹

24 Şükran Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşâd Arasında; Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Divân İlmî Araştırmalar*, c. 18, sy. 1, İstanbul, 2005, s. 177.

25 Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'ân'ı Yorumlamak; Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Eserleri", *Divân İlmî Araştırmalar*, c. 18, sy. 1, İstanbul, 2005, s. 198.

26 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998, s. 23, 28; Cahit Baltacı, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s. 40-42; Hüseyin Atay, *Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983, s. 112-113.

27 Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul, 1999/1, s. 251, 252.

28 İshak Özgel, "Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri", *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, Ankara: Otto Yayınları, 2013, c. 2, s. 136.

29 Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 22-24.

Elmalılı'nın yetiştiği çevrede telif, şerh, haşiye, tercüme şeklindeki çalışmalarından müteşekkil bir tefsir literatürü bulunmaktadır. Medrese odaklı çalışmalarda ders müfredatının bir sonucu olarak şerh ve hâşiye ağırlıklı çalışmalar öne çıkarken halka yönelik faaliyetlerde tam tefsirlerden ziyade cüz ve sûre tefsirleri, tefsir tercümeleleri dikkati çekmektedir.³⁰

Bu çalışmaların çoğunda aynı kaynaklardan istifade edilmiştir. Başta Zemahşerî ve Beyzâvî olmak üzere medreselerde okutulan tefsirler üzerine muhtelif uzunlukta ve kapsamda şerh ve haşiyeler yapılmıştır. Bunlar derslerde anlaşılmayan hususların izah edildiği lügât, belâğât, kelâm ve fıkıhla ilgili meselelerin tartışıldığı, Kur'an'ın edebî i'câz'ının vurgulandığı bugünkü anlamda ders notları veya yardımcı ders kitabı vazifesi gören eserlerdir.

Bu dönemin sonlarında Kur'an'ın Türkçe konuşan toplum tarafından anlaşılması gerektiğine dair kanaatlerin çoğalması üzerine sayıca fazla olmayan Kur'an'ın tümünü muhtevi Türkçe tefsirler, sûre ve âyet tefsirleri de yazılmıştır. Bunlarda da yine Beğavî, Zemahşerî, Beyzâvî ve Râzî'nin tefsirleri gibi dönemin kaynakları esas alınmıştır.³¹

Halka yönelik ders ve irşad faaliyetlerinde görülen ihtiyaçlara binaen bazı tefsir tercümeleleri de yapılmıştır. Tercümeleler genellikle metnin birebir Türkçeye aktarılması şeklinde değil esas alınan bir metnin tercümesi yapılırken diğer kaynaklardan istifade etme şeklindedir. Bunlar arasında en yaygın olanları şunlardır: Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) *Tefsîrül-Kur'âni'l-kerîm*'i veya *Tefsîrû Ebi'l-Leys es-Semerkandî* adlarıyla bilinen eserinin *Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî* veya *Dürer-i Latîf* adıyla yapılan tercümesi,³² Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (ö. 910/1504) *Tefsîr-i Hüseyinî* olarak da anılan *Mevâhib-i Âliyye (el-Mevâhibü'l-âliyye fî tefsîri'l-kelâmî'r-rabbâniyye)* adlı eserinin tercümesi.³³ Ayrıca Ferruh İsmail Efendi de bu eseri esas alıp Ayıntâbî'nin *Tibyân Tercümesi*'nden, *Envâru't-tenzîl*, *Keşşâf* ve *Lübâbü't-te'vil* den yararlanarak *Mevâkib* adıyla bir tercüme / telif yapmıştır. Bunlardan başka yine halk

30 Kapsamlı bir liste için bkz. Abay, *Osmanlı...Bibliyografyası*, s. 258 – 290; Özgel, “Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri”, s. 137-157;

31 Kapsamlı bir liste için bkz. Abay, *Osmanlı...Bibliyografyası*, s. 258-290.

32 Müterciminin kim olduğu hususunda muhtelif görüşler vardır. Bkz. İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâ'î, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952, s. 140; İshak Yazıcı, “Tefsîru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma”, *Ondokuz Mayıs Ü. Dergisi*, sy. 6, Samsun: 1992, s. 79-83; Muhammed Abay, “Osmanlı Dönemi Müfessirleri”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 1992, s. 83-84; Abdülhamit Birışık, “Osmanlıca Tefsir Tercümeleleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i Aliye*'si”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 17, sy. 1, Ankara: 2004, s. 55-56.

33 Ebu'l-Fazl Muhammed (Mehmed) Efendi, Selanikli Ali, Gurabzâde Ahmed Nâsîh, Şeyh Ömer Niğdevî ve Ferruh İsmail Efendi'nin arasında olduğu kişiler tarafından farklı tercümeleleri yapılmıştır.

arasında çok okunan bazı sûrelerin tefsirini içeren muhtelif tefsirlerden yapılmış tercümelemler de vardır.³⁴

Bu dönemin tefsir kültürünü oluşturan diğler bir alan olan camii ve tekke gibi yerlerde yapılan sohbetler ve tefsir derslerinde de aynı kaynaklar esas alınmıştır. Ancak halkın anlayışı gözetildiği için farklı bir dil kullanılmış, anlatımda mev'izalara yer verilmiş, tasavvufi neşve içeren sohbetler yapılmış, buna uygun eserler yazılmıştır.

Elmalılı'nın gerek medrese eğitimi esnasında okumuş olabileceği gerekse içinde yaşadığı dönemde bilinen Kur'an ilimleri ve tefsir ile ilgili eserler bunlardır. Nitekim *Hak Dini Kur'an Dili*'nin kaynakları ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında onun bu ihtiyaçları gözetdiği ve bu eserlerden istifade ettiği görülmektedir.

Elmalılı'nın yetiştiği dönemde tefsir faaliyeti mahallî çerçevede genel olarak böyle bir yapı arz ederken daha geniş perspektifte İslam dünyasında yaşanan siyasî, iktisadî ve içtimaî gelişmeler sonucu genelde İslamî ilimlerde, özeldde Kur'an tefsirinde yeni beklentiler ortaya çıkmıştır. Bu sürecin en temel karakteristiği batılı devletlerin gelişmesi ve ilerlemesi karşısında İslam toplumlarında geri kalmışlık psikolojisinin³⁵ hâkim kılınmış olmasıdır. İslam toplumlarını etkileyen olayların en önemlisi Renan'ın cüretkâr ve tezyifkâr ifadeler ile İslam dünyasının bu halini Kur'an'a bağlamasıdır. Ona göre Batı'nın birçok alanda ilerlemiş olması ve İslam topraklarındaki hâkimiyeti karşısında Müslümanların geri kalmaları ve mahkûm olmalarının nedeni Kur'an'dır.³⁶

Bu itham Mısır, Türkiye (Osmanlı), Hint Alt Kıtası, Asya Pasifik ve İran gibi o dönemin ilim merkezlerinde tartışılmaya başlanmış, Kur'an'ın ve İslam'ın geri kalmışlığın nedeni olamayacağı ana fikri etrafında muhtelif cevaplar üretilmiştir. Buna bağlı olarak genelde İslamî ilimlerde özeldde tefsir sahasında yeni yönelişler ve yöntemler ortaya çıkmıştır.

Elmalılı dönemi ve hemen öncesinde Kur'an tefsirinde genel olarak şu yönelişler görülmeye başlanmıştır: Kur'an'ın gelişmeye mani olmadığını ve Kur'an'da

34 İyibilgin, *Ayntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, s. 146.

35 Cemil Aydın, "Emperyalizm Karşıtı Bir İmparatorluk: Osmanlı Tecrübesi Işığında 19. Yüzyıl Dünya Düzeni", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, c. 12, sy. 22, İstanbul, 2007/1, s. 46.

36 Fransız lozofu Ernest Renan *L'Avenir de la Science* adlı eserinde ve 1883'te Sorbonne'da verdiği "L'Islamisme et la Science" başlıklı bir konferansta İslâm'ın ilmî ve krî terakkiye engel olduğunu, İslâm dini ve medeniyetine hakaretlar yağdırarak ifade etmesi Müslüman düşünce çevrelerinde oldukça tepki uyandırmıştır. Buna reddiyeler ve müdafaalar yazılmıştır. İlhan Kutluer, "Batılılaşma", *DİA*, İstanbul, 1992, c. 5, s. 156; ayrıca bkz. Ernest Renan, "İslamlık ve Bilim", *Nutuklar ve Konferanslar* (içinde), çev. Ziya İshan, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1946; Dücan Cündioğlu, "Ernest Renan ve Reddiyeler Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyogra k Bir Katkı", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 2, 1996/2, İstanbul, 1996, s. 1-94.

bilimsel verilerle çelişen hiç bir bilginin bulunmadığını ispatı amaçlayan “Bilimsel Tefsir”³⁷ ekolü, Kur’an’ın hidayet vasfını vurgulayan ve yeniden Kur’an’a dönüşü hedefleyen Cemaleddin Afgânî (ö. 1897), Muhammed Abduh (ö. 1905), Reşid Rıza (ö. 1935) gibi mütefekkirlerin öncülüğünde başlayan “İçtimâî, Edebî Tefsir”³⁸ ekolü, yine aynı gerekçe ile yola çıkan, ancak farklı bir üslup benimseyen Seyyid Kutup (ö. 1386/1966) ve Mevdûdî (ö. 1979) gibi müfessirler tarafından İslam toplumlarında cemaat ve İslamî hareket bilinci oluşturmaya yönelik tefsir yöntemi,³⁹ baştan sona bir tefsir yerine konu esaslı tefsiri benimseyen “Konulu Tefsir”⁴⁰, Kur’an’ın derunî anlamlarının nazmında olduğu gerekçesiyle kelimele-
rin seçimi ve dizimindeki i’cazı vurgulayan “Edebî i’câz” ekolü⁴¹ gibi yöntemler revaç bulmuştur.

Hak Dini Kur’an Dili böyle bir tefsir mirası üzerinde, genelde İslam dünyası özelde Osmanlı coğrafyasındaki sorunlar ve beklentiler arasında yazılmıştır. Ancak onun tefsir metodunu ve üslubunu etkileyen bu coğrafyaya ve döneme mahsus başka unsurlar da vardır. Bunlar onu tefsir yazmaya sürüklemiştir.

III- Elmalı’yı Tefsir Yazmaya Götüren Süreç

Hak Dini Kur’an Dili tefsiri müellifin kendi arzusu ve önceden tasarladığı bir düşüncenin sonucunda yazılmış değildir. Bilakis Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte yaşanan değişimler, siyasî tasarımlar ve sosyal hadislerin doğurduğu ihtiyaçlar neticesinde kendisine yapılan bir teklifle ortaya çıkmıştır.⁴²

Hamdi Efendi’nin mahdumları tefsirin önsözünde o zamana dair bilgiler verirken medreselerin lağvedilmesiyle birlikte halka Kur’an’ı anlatacak bir neslin yetişme imkânlarının tükendiğine dikkat çekmişlerdir.⁴³ Bilindiği gibi Osmanlı’da uzun yıllar mekteplerde ve medreselerde Arapça ağırlıklı eğitim yapılıyordu. Medreseler lağvedilip, mekteplerde Arapça eğitime son verilince⁴⁴ Kur’an’ı

37 Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000, c. 3, s. 363-379.

38 Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, c. 3, s. 405-432.

39 Abdulhamit Birışık, “Ebû'l-A'lâ Mevdûdî'nin Kur'an Yorumunu Şekillendiren Temel Dinamikler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, sy. 2, Bursa, 2011, s. 10.

40 Mevlüt Güngör, “Tefsirde Konulu Tefsir Metodu”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 2, sy. 7, Ankara, 1988, s. 52; Mustafa Müslim, *Kur'an Çalışmalarında Yöntem*, çev. Salih Özer, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998, s. 36; Emin el-Hüflî, *Arap İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, çev. Emrullah İşler, Mehmet Hakkı Suçin, Ankara: Kitâbiyât, 2006, s. 43-44.

41 Bkz. Mehmet Akif Koç, *Bir Kadın Müfessir Âişe Abdurrahman ve Kur'an Tefsirindeki Yeri*, İstanbul: Şule Yayınları, 1998, s. 111.

42 Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Atalay, “Kur'an'ın Başka Diller Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı”, *Kur'an Mealleri Sempozyumu-Eleştiriler ve Öneriler-(24-26 Nisan 2003, İzmir)*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007, c. 1, s. 34.

43 *Hak Dini Kur'an Dili*, Önsöz, İstanbul: Eser Neşriyat, ts., c. 1, s. III.

44 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977, c. 1-2, s. 3.

okuyup anlayabilecek ve anladıklarını diğer dindaşlarına anlatabilecek kimseler azalmaya başlamıştı. Bu durum Kur'an'ın anlaşılması için Türkçe eserler yazılması gerektiğine dair beklentileri meşrulaştırmıştır.⁴⁵ Böylece Kur'an'ın Türkçeye tercümesi tartışmaları başlamıştır.

“Kur'an tercüme edilmeli mi?” sorusu etrafında yoğunlaşan teorik tartışmalar devam ederken bazı yayıncı ve mütercimlerin çabaları ile fiilî olarak tercüme basılıp yayımlanmıştır. Mütercimlerden ilk dikkati çeken Süleyman Tevfik'tir. Bu zat Kur'an tercümesini II. Meşrutiyet'ten itibaren çeşitli isimler altında yayımlama gayreti içinde olmuş ve genellikle “S.T.” rumuzunu kullanmıştır. Diğer mütercimler; Suriye asıllı Arap bir Hıristiyan olan Zeki Meğâmis, Cemil Said ve Hüseyin Kazım Kadri'dir.⁴⁶ Bunlara bir de İzmirli İsmail Hakkı'nın, Zeki Meğâmis'in eserini redakte etmesi ve ardından kendi meâlini yayınlamasını eklemek gerekir.

Ehliyesiz kişilerce yapılmış tercümelemlerin kıskırtmasıyla ve bunlardaki hatalar göz önüne alınarak “Kur'an hakkıyla hiçbir dile tercüme edilemez, şayet edilecekse tefsiri ile beraber yapılmalı” şeklinde bir karara varılmıştır.

O günkü tartışmaları ve beklentileri özetleyen yazısında Milaşı İsmail Hakkı şu hususlara dikkat çekmektedir. Önceden Arapça tahsili sayesinde insanlar Kur'an'ı anlamaktaydılar. Ancak çeşitli sebeplerle Arapça öğrenimi azaldığı için halkın kendi dilinde Kur'an'ı anlama ihtiyacı doğmuştur. Ayrıca zaten fiilî olarak tercümelemler yapılmaktadır. Karşı çıkanlar tercümelemlerin ibadette kullanılacağından endişe duymaktadırlar.

... İşte bu cehl ve noksan netâyicinin ilcâsıyladır ki, bir kısım kimseler tarafından manası anlaşılmayan sözlerin okunmasından bir faide hâsıl olmayacağı ve binaenaleyh ihtiva ettiği ahkâm ve manayı doğru anlayabilmek için Kur'an'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi elzem bulunduğu ve zaten ecnebi lisânların çoğuna tercüme edilmiş olduğundan Türkçe'ye tercüme edilmesine hiç bir mani tasavvur edilmeyeceği beyan edilmektedir.

Diğer taraftan bir kısım zevat da Kur'an'ın Türkçe'ye tercümesine muarız bulunmakta ve ancak manasının tefsiri suretinde eda edilebileceğini savunmaktadır. Bu muârazanın en esaslı sebebi, tercümenin namazda ve namaz dışında aynen aslı olan Arapça yerine kâim olması istendiğine zâhib olunmasındandır. Fi'l-vâkıa, bu tercümelemleri isteyenler arasında sırf manayı anlamak için isteyenler olduğu gibi, namazda, duada Arapça aslı yerine Türkçesinin okunması lüzumuna kail olanlar da vardır.⁴⁷

45 Dücane Cündioğlu, “Matbû Türkçe Kur'an Çevirileri ve Kur'an Çevirilerinde Yöntem Sorunu”, 2. Kur'an Sempozyumu, (4-5 Kasım-1995 Ankara), Ankara: Bilgi Vakfı, 1996, s. 157.

46 Bunlar için bkz. Cündioğlu, “Matbû Türkçe Kur'an Çevirileri”, s. 182.

47 Milaşı İsmail Hakkı, “Kur'an Tercümesi Meselesi”, *Sebilürreşad* (bundan sonra SR), c. 15, sy. 390, Cemaziyelevvel 1337, s. 447, 448. (Orhan Atalay, s. 34, 35 den naklen).

Kur'an tercümesi meselesinde daha muhafazakâr bir bakış açısını *Sebilürreşad* dergisi temsil etmiştir. Türkçe Kur'an tercümelerinin takipçisi olan dergide mevcut meâl çalışmalarına dair tenkitler neşredilmiş, ilgili kurumlar kasıtlı tahrif ve yanlışlarla dolu tercümelere karşı göreve davet edilmiştir.⁴⁸

Elmalılı'ya kadar geçen sürede Kur'an tercümesi meselesi bu hususlar etrafında tartışılmaya devam ederken Cihan Kütüphanesi sahibi Mihran Efendi'nin Cemil Said imzasıyla yayınladığı çeviriye "Türkçe Kur'an" adını vermesi meseleyi artık mutlaka çözülmesi gereken bir noktaya taşımıştır. Bunun üzerine Diyanet İşleri Riyaseti ikinci bütçe görüşmelerinde dinî neşriyat meselesini ele alma zarureti hissetmiş, 21 Şubat 1925'de Kur'an'ın tercüme ve tefsirinin bu konuda ehliyetli bir kurul tarafından yapılması için karar almıştır. Ardından Meclis'e bir önerge verilmiştir. Bu kararda zikredilen gerekçeler Kur'an tercümesi meselesinin tarihsel sürecinin kısa bir özeti gibidir:

Bazıları tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in hata-âlüd bir surette lisanımıza tercüme (olunup) neşredildiği görülmektedir. ... Bu Kitab-ı Celil'in elyevm mevcut olan Türkçe tefsirleri dahi, ihtiva ettiği meâni-i dakıkayı ifâdede kasır olduğu cihetle mütehasıs bir heyete-i ilmiyye tarafından Kur'ân-ı Azîmuşşân'ın lisanımıza tercüme ve Türkçe tefsiri ve keza tercümesi elzem olan bazı âsâr-ı İslâmiye'nin nak ve tercümesi... talep edilmektedir."⁴⁹

Mecliste görüşülen bu önerge bazı tadilatlarla kabul edilmiş, Diyanet bütçesine 20.000 lira ek bir ödenek konulmuştur. Kur'an'ın Türkçe tercüme işi *Sebilürreşad*'ın da beklentileri doğrultusunda onların tabiriyle tahrifat yapan art niyetli, ehliyetsiz kişilerin ve menfaatçi yayıncıların elinden kurtarılacak hükümetin desteğiyle mütehasıs kişilere verilmesinin önü açılmıştır.

İşte böyle bir vasatta Türkiye Büyük Millet Meclisi, Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi ve yardımcısı Ahmed Hamdi Akseki'nin teklif ve ısrarlarıyla tercümenin Mehmed Âkif'e, tefsirinin Elmalılı Muhammed Hamdi'ye, Buhârî'nin tercüme ve şerhinin de Babanzâde Ahmed Naim'e verilmesini kararlaştırmıştır.⁵⁰

48 Mehmed Âkif, "Tefsir-i Şerif", *SR*, c. 8, Aded 1-183, 24 Şubat 1327/19 Rebiülevvel 1330, s. 5; *SR*, c. 21, Aded 542-543, 5 Temmuz 1339/ 20 Zilkâde 1341, s. 181 – 182; a.mlf., "Yeni Kur'an Tercümesi", *SR*, c. 24, Aded, 617, 18 Eylül 1340/18 Safer 1343, s. 289; *SR*, c. 24, Aded, 617, 18 Eylül 1340/ 18 Safer 1343, s. 289-290; *SR*, c. 24, Aded, 617, 18 Eylül 1340/18 Safer 1343, s. 289-290 (söz konusu makale Mustafa Sabri, *Kur'ân Tercümesi Meselesi*, çev. Süleyman Çelik, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993 adlı kitabın sonunda ek olarak yayınlanmıştır.)

49 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Yıl: 2, c. 14, 1341 s. 29 (Mehmet Bulut, "İlk Cumhuriyet Meclisinde Dinî Yayıncılık Hakkında Tarihi Karar", *Diyanet Üç Aylık İlmî Dergi*, Ankara: 1992, c. 28, sy. 1, s. 141-142'den naklen)

50 Hasan Basri Çantay, "Baltacıoğlu ve Kur'an", *SR*, c. 11, sy. 257, İstanbul Kasım 1957, s. 100; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1929; İsmail Kara, "Bir Cumhuriyet Bir Çok Müslüman", *Kitap Haber*, sy. 4, (Mayıs-Haziran-1998), İstanbul 1998, s. 24.

Âkif ve Elmalılı her ikisi de kendilerine bu görev tevdi edildiğinde Kur'an tercümesi ifadesinden rahatsız olmuşlar ve bu teklifi özellikle "meâl" kelimesinin kullanılması şartıyla kabul etmişlerdir. Başlangıçta Mehmed Âkif Bey yazdıklarını Mısır'dan Elmalılı'ya göndermiş o da bu tercümelere tefsir eklemiştir.⁵¹ Fakat bu durum çok uzun sürmemiş, Mehmed Âkif tercümenin Kur'an'ın yerine konulacağını⁵² ve namazların bununla kaldırılmasının emredileceğini anlayınca bu vazifeden çekilmiştir.⁵³ Aldığı avansı hükümete iade etmiş ve yazdıklarını da Elmalılı'dan geri istemiştir.⁵⁴ Bunun üzerine Kur'an'ın tercüme edilme işi de tefsir yazmayı üstlenmiş olan Elmalılı'ya kalmıştır.

Elmalılı tefsirinin ortaya çıkışındaki bu nedenler ve beklentiler eserin metodunu ve üslubunu etkilediği gibi ismine bile yansımıştır. İlk önce "*Yeni Mealli Türkçe Tefsir*" adı verilen eser, daha sonra Fransız filozofu Auguste Comte'un pozitivist ve materyalist görüşlerinin yayılmasına ve buna yönelik faaliyetlere tepkiyi ifade etmek üzere "Hak Din" Türkçe ibadet beklentilerine karşı da "Kur'an Dili" ifadelerini taşıyan "*Hak Dini Kur'an Dili*" adıyla isimlendirilmiştir.⁵⁵

IV- Tefsirin Yazılması ve Basılması

Elmalılı 1926 yılında başladığı meâl ve tefsir yazma işini hastalıklarla geçirdiği zamanlar dâhil on iki yıllık süre sonunda 1938 yılında tamamlamıştır. Kendi ifadesiyle tefsirde Furkân sûresine geldiğinde meâlini bitirmiş ancak tamamlanmadan basılmasını istememiştir.

Eseri Osmanlı Türkçesi ve Arap harfleriyle kalem almış olmalıdır. Daha sonra basımı esnasında mürettip tarafından latinize edilmiştir. İlk cildin baskısına 1935 yılında başlanmış, 1938'de 8 cilt olarak tamamlanmış ve 1939'da fihrist cildi "*Yeni Mealli Türkçe Tefsirin Hicâ Harfleri ile Fihristi*" adıyla 9. cilt olarak basılmıştır.⁵⁶ Türkiye Diyanet İşleri Riyaseti tarafından İstanbul'da Ebuzziya Matbaasında 10.000 takım basılmış, 2000 takımı müellife verilmiş geri kalanı ücretsiz dağıtılmıştır.⁵⁷ Tefsirin altı yıl süren matbaa tashihlerini Ömer Nasuhi Bilmen'le beraber Abdullah Âtîf Tüzüner yapmıştır.⁵⁸

51 İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 173.

52 Ergin onun bu kararı vermesinde İstanbul'da bir camide Türkçe namaz kaldırılmış olmasının etkili olduğunu belirtmektedir. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 5, s. 1931-1932.

53 Bu konuyu Mustafa Sabri Efendi "Türk yazarlarından bir zat" diyerek isim vermeden anlatmaktadır. Bkz. Mustafa Sabri, *Kur'an Tercümesi Meselesi*, s. 187; Ayrıntılı bilgi için bkz. Düccane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şâiri Mehmet Âkif ve Kur'an Meâli*, İstanbul: Birun, 2000.

54 Paksüt, "*Merhum Dayım Hamdi Yazır*", s. 13.

55 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, İstanbul 1997, c. 15, s. 163.

56 Bu hristle daha sonra detaylı olarak hazırlanmış hrist birbirinden farklıdır. Bkz. 59. dipnot.

57 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 792.

58 M. Feyyaz Tüzüner, "Tüzüner, Abdullah Âtîf", *DİA*, c. 42, İstanbul, 2012, s. 11.

1960 yılında ikinci baskısı ve 1971 yılında üçüncü baskısı yapılmıştır. 1982'den itibaren hazırlanan fihristin eklenmesiyle 10 cilt halinde ofset olarak basılmaya devam etmiştir.⁵⁹ Bugün bir yandan orijinal haliyle basımı devam ederken ayrıca farklı kişi ve komisyonlar tarafından yapılmış birden fazla sadeleştirilmiş nüshaları da basılmaktadır.⁶⁰ Kültür Bakanlığı bu eserin 1. cildi hariç diğer ciltlerinin orijinal el yazmalarını 1990'da satın alarak Süleymaniye Kütüphanesi'ne koymuştur.⁶¹ Bunun yanında kardeşi tarafından Osmanlı Türkçesi ile yazılmış hali de bulunmaktadır.⁶²

Tefsirin ilk kısmı ile orta ve son kısımları arasında farklılık vardır. İlk ve son ciltlerinde bilgi ve değerlendirme yönüyle daha ayrıntılı bir çalışma görülürken ara ciltlerde bazen sadece âyetlerin meâlleri verilmiş bazen de çok kısa açıklamalarla yetinilmiştir. Buna sağlık problemleri gerekçe gösterilir. Zira ilk üç cildi tefsir ederken herhangi bir rahatsızlığı yok iken 1934 yılı başlarında geçirdiği kalp krizi nedeniyle bir ay kadar yatağa bağlı kaldığı,⁶³ bunun sonunda tefsiri bitirmeye ömrünün vefa etmeyeceği endişesi ile eserini bir an önce tamamlamaya çalıştığı söylenmektedir. Ancak eserin yazımı ilerledikçe bu endişeleri zâil olmuş ve son ciltlerde yeniden daha mufassal bir tefsir yazmaya başlamıştır.⁶⁴ Mukaddimesindeki ifadelerinden mücmel bıraktığı veya sadece meâlini vererek geçtiği yerleri eserini tamamladıktan sonra genişletme arzusu taşıdığı anlaşılmaktadır.⁶⁵

V- Tefsir Metodu ve Kaynakları

Osmanlı medreselerinde yetişmiş ve ders vermiş olan Elmalılı tefsir, kelâm, usûl, fıkıh, felsefe ve mantık dallarında dirayetli bir âlimdir. Bunu eserleriyle

59 Erzurum Atatürk Üniversitesi, İslâmî ilimler Fakültesinde Suat Yıldırım'ın gözetiminde, Âsım Uysal, Kadir Kesici, Kâmil Uzun ve Mustafa Köseoğlu tarafından Y. Lisans Tezi olarak hazırlanan, "*Hak Dini Kur'an Dili Fihristi*" ve Emekli Hâkim Adnan Önelkin'in şlediği "*Hak Dini Kur'an Dili Lügati*" Durali Yılmaz ve Dr. Cahit Baltacı tarafından gözden geçirilmiş ve ilavelerle hazırlanarak 10. Cilt olarak basılmıştır.

60 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel), İstanbul: Azim Dağıtım, ts.; *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. M. Nur Çetin, Taha Parlar, İdris Şen, Mesut Okumuş, Mevlüt Uyanık, Orhan Atalay, Yusuf Canpolat, Âlim Gür), İstanbul: Çelik Şura Yayınları, 1992; *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Orhan Atalay), Ankara: Akçağ Yayınları, 2013; *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. Sıtkı Güllü), İstanbul: Huzur Yayın Dağıtım, 2013; *Hak Dini Kur'an Dili*, (sad. Kasım Yayla), İstanbul: Merve Yayınları, 2010.

61 Nazif Öztürk, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrukâtı Hakkında Ön Rapor", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 337.

62 *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Asitane Yayınları, 1998, 9 cilt; *Hak Dini Kur'an Dili*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015, 13 cilt.

63 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 790.

64 Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", s. 154.

65 Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* [bundan sonra HDKD], İstanbul: Eser Neşriyat, ts., Mukaddime, c. 1, s. 20.

ortaya koymuştur. Daha önceki nesillerin bile anlamakta güçlük çektiği birçok meseleyi hülâsa ederek, kendi düşüncesiyle mezcetmek suretiyle asrın idrâkine sunmuştur.⁶⁶

Elmalılı'nın tefsirinde izlediği metodu ve üslubunu aldığı eğitim, yukarıda kısaca değindiğimiz yaşadığı çevre, dönemin tartışmaları, beklentiler ve özellikle sözleşmedeki temel prensipler belirlemiştir.

Tefsirini yazarken mukavelede belirtilen şu esaslara riâyet etmeye çalışmıştır:

1- Âyetler arasındaki münasebetler ortaya konacaktır. 2- Nüzul sebepleri nakledilecektir. 3- Kıraet-i Aşere'nin dışına çıkılmayacaktır. 4- İcabına göre terkip ve kelimelerin lisanla ilgili izahatı yapılacaktır. 5- İtikatça Ehl-i Sünnet mezhebine ve amelce Hanefi mezhebine riayet olunarak âyetlerin kapsamış oldukları dinî, şer'î, hukukî, içtimâî ve ahlakî hükümler ve işaret ettiği, alakalı bulunduğu felsefî ve ilmî konularla ilgili açıklama; bilhassa öğüt ve hatırlatma ile ilgili âyetlerin mümkün merteye genişçe izahı; ilgili veya münasebetli olduğu İslam tarihi vakalarına yer verilecektir. 6- Frenk müelliflerince yanlış veya tahrif yolu şeylerin ileri sürüldüğü görülen noktalara dikkat çekmeyi ihtiva eden not konacaktır. 7- Baş tarafa mühim bir mukaddime ile Kur'an'ın hakikatini ve Kur'an'la ilgili bazı önemli meselelerin izahı yapılacaktır.⁶⁷

Mukavelenin gereği olarak eserin başında kapsamlı bir mukaddime vardır. Elmalılı burada Kur'an'ın tercüme edilip edilemeyeceği ile ilgili tartışmalara ayrıntılı olarak değinmiş, çeviri metodları, sorunları, teknikleri gibi hususlarda döneminin çok ilerisinde değerlendirmeler yapmıştır. Bunun yanında Kur'an'ın isimleri, sûre, âyet, mushaf, tefsir, te'vil, meâl, Kur'an'ın fezâilî başlıkları altında genel bilgiler vermiş, tefsirini yazma sürecinden bahsetmiş, metodu ve üslubu ile ilgili açıklamalar yapmıştır.⁶⁸

Her sûrenin başında önce mekkî veya medenî oluşunu, varsa mekkî sûrede medenî, medenî sûrede mekkî âyetler hakkında bilgi vermiş, âyet, kelime, harf sayılarını ve fasılları belirtmiştir. Sûrenin ismi veya varsa isimlerini zikretmiştir.

Sûrenin başında varsa bu sûrenin nüzul sebebi veya sebeplerini nakletmiş, ayrıca yine tefsiri esnasında varsa âyetlerin nüzul sebeplerine de değinmiştir. Bu konudaki ihtilafları dikkate almış, rivayetleri Kur'an'a uygunluk, sened tahlili, tarihî olaylara aykırılık gibi muhtelif açılardan değerlendirerek tercihte bulunmuştur.⁶⁹

66 Ömer Rıza Doğrul, "Kaybedilen Büyük Âlim M. Hamdi Yazır", *Cumhuriyet*, (10 Haziran 1942, Hüsrev Subaşı, *Elmalılı Hamdi Efendi Ve Hat Sanatımızdaki Yeri* s. 321'den naklen).

67 Elmalılı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 19-20.

68 Elmalılı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 7-32.

69 Rifat Yıldız, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Nüzül Sebepleri Değerlendirmesi", Yüksek Lisans tezi, Harran Üniversitesi, Urfa, 2006, s. 122-126.

Tefsirin en orijinal yönlerinden birisi de sûreler arası münasebeti kurmasıdır. Mukavelede zikredilen birinci esasın gereği ve o dönemde Kur'an'ın metinsel yapısına yönelik müsteşrik iddialarına cevap olarak münasebete önem vermiş,⁷⁰ sûre ve âyetler arasındaki münasebeti göstererek Kur'an'ın mucize oluşunu ispat etmeye çalışmıştır.⁷¹ Özellikle Fâtiha ve Bakara'da detaylı olarak diğer sûrelerde ise daha kısa bir şekilde sûreler arasındaki münasebeti zikretmiştir.

Âyetleri grup olarak ele almış, önce meâlini vermiştir. Ardından bu âyetlerde geçen kavramları lügavî olarak açıklamıştır. Türkçe bir eser olması ve aynı zamanda meâl de yazması nedeniyle kelimelerin anlamları üzerinde dururken, iştikakından bahsetmiş, sözlüklere müracaat ederek temel anlamlarını vermiştir. Bu konuda varsa rivayetleri, müfessirlerin görüşlerini ele alarak tahlil etmiş ve sonuçta bu kelime ve kavramların Türkçede nasıl ve hangi kelime ile ifade edilebileceği üzerinde durmuştur. Bu türden izahları o kadar çoktur ki; müstakil bir Kur'an sözlüğü halinde derlenerek yayımlanmıştır.⁷²

*Hak Dini Kur'an Dili'*nde genel özellikleri itibariyle dirayet ağırlıklı bir metod takip edilmiştir. Eserinde nasıl bir tefsir anlayışı benimsediğini kendisi şöyle ifade etmektedir:

"Şunu da ihtar eyliyelim ki, Kur'an'ın tefsirinde birinci esas yine kendisidir. ... Birçok âyetler yekdiğerinin müşkilât ve mücmelâtını tefsir ve izyah ederler. İkinci esas Rasûlullah (s.a.v) Efendimiz Hazretlerinin hadîslerinde varid olan tefsirlerdir. Üçüncü esas da eshab ve tabîinden tefsir siyakında menkul olan beyanattır ki bunlarda bir taraftan şüpheli hadis bir taraftan da şüpheli te'vil vardır."⁷³

Makbul bir tefsirin gereği olarak görülen bu üç temel kaynağı zikreden Elmalılı ardından dirayet tefsirlerinin özelliği olarak bilinen hususları zikrederek şöyle demektedir:

Dördüncüsü de bu üç esas taharri edildikten sonra ulûmî arabiye ve şer'îye ile ma'kulatı ilmiyye dairesinde istihraç edilebilen tevil kısmıdır. İyi Arabî bilenler için Kur'an'ın muhkematı hiç bir tefsire muhtaç olmayacak kadar vazıhtır ancak bu muhkematın da birbirlerine nazaran takrir, tahsis, istisna, nesih gibi münasebetlerini gözetmek lâzım gelir ki bu da ilmi tefsir ile usul-i fıkıh işidir."⁷⁴

70 Elmalılı, *HDKD*, c. 1, s. 147.

71 Elmalılı, *HDKD*, c. 9, s. 6431.

72 Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'âni Terimler ve Deyimler*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003.

73 Elmalılı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 29.

74 Elmalılı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 30.

Elmalılı'nın tefsiri birçok açıdan diğer klasik tefsirlerle ortak özelliklere sahip olmakla beraber onu diğerlerinden ayıran en temel özelliği Türkçe yazılmış olmasıdır. Bunun farkında olduğunu şu şekilde ifade etmektedir:

Arabî bilmeyenler için ise Kur'an'ın her kelimesini izah etmek iktiza ettiği cihetle Türkçe bir tefsirde bütün bunları taahhüd etmek kabil olmadıgından yalnız bazı numunelerini gösterebilmekten ileri gidemeyeceğimizi itiraf etmek de hakşinaslık olur. Kaldı ki Arabî bir tefsirin meselâ "خير او صفة" demekle ifade ediverdiği iki mefhumu anlatmak için ben satırlarla yazı yazmak mecburiyetinde kaldım."⁷⁵

Eserde takip ettiği yöntemi ise kendisi şöyle tanımlamaktadır.

Bir kere her tefsirde esas gibi olan ve Arabî kavaide taalluk eyleyen elfaza müteallik tahliller çok eksik denecek kadar azdır. Elfazdan ziyade manânın tavih ve teşrihine çalışılmıştır. O da her âyette değil, kısmendir. Dikkat edilirse âyetlerin, surelerin münasebat ve irtibatlarını anlatmak hususunda birçok yerlerde bariz bir hizmeti vardır. Esbab-ı nüzule, nâsîh ve mensuha, bazan mevaiz ve ahlâka, akaid ve a'mâle, hakaik-u ahkâma dair izahat bulunur. Zamanımızı alâkadar eden ulum-u fûnuna hikemiyata müteallik hayli bahislere tesadüf edilir. Bilhassa bu cihetten başka tefsirler de bulunamayacak veya pek güç anlaşılabilir şeylerde bir hususiyeti olsa gerektir.⁷⁶

Mukaddimedede kendi yöntemine dair yaptığı bu ve benzeri açıklamalarına göre Elmalılı rivayetleri dikkate almış, muhtelif tefsir kaynaklarından istifade etmiştir. Aynı zamanda dirayet metodunun özellikleri olarak görülen lügavî açıklamalara yer vermiş, rivayetler arasında tercihte bulunmuş, ihtilaflardan bahsederek bunları tahlil etmiştir. Tefsir kitaplarında yaygın olarak bilinen manaları ve meseleleri kaynak belirtmeden zikrederken, meşhurun aksine görüşler savunduğunda kaynakları zikretmiş, kendisi yeni bir görüş ileri sürdüğünde bunu delilleriyle ortaya koymaya gayret etmiştir.⁷⁷

Âyetlerin anlam dünyası içinde bulunan hakikatlerden ilham alarak ilmî, edebî, sosyal, felsefî birçok konuya değinerek eserini zenginleştirmiştir. Müslümanların içinde yaşadıkları dönemle beraber geleceklelerini de düşünmüş, onlara fazilet ve ilerleme yollarını göstermiş, yabancıların Müslümanlık hakkındaki düşüncelerine işaret etmiştir. Bazı konularda çok uzun açıklamalar yapması nedeniyle bazen sadeliği ihlal etmişse de bu durum o konuların öneminden kaynaklanmıştır.⁷⁸

75 Elmalılı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 30.

76 Elmalılı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 19.

77 Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", s. 154.

78 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 790.

Elmalı'nın kişisel ilgileri ve birikimleri de tefsirine yansımıştır. Şiire olan ilgisi bunlardan biridir. Özellikle garip kelimelerin izahında Arapça beyitlerle istişhad etmiş,⁷⁹ kelime ve kavramların Türkçe karşılığını verirken Türkçe⁸⁰ bazen de Farsça⁸¹ beyitler nakletmiştir.⁸²

Mukavelede belirtilen hususlara riâyet ederek tefsirinde farklı kırâatleri de zikretmiş, anlama kattığı zenginlikleri göstermiştir. Sahih kırâatler arasında bir tercih yapmamış, birini diğerine karşı üstün görmemiştir. Şâzz kırâatlere değinmemiştir. Tefsirin geneline bakıldığında kırâat farklılıklarının ilk iki ve son iki ciltte daha yoğun bir şekilde zikredildiği görülmektedir.⁸³

Tefsirin ikinci aslı olarak hadis-i şerifleri kabul eden Elmalı tefsirinde buna önem vermiştir. Genellikle istifade ettiği tefsir kaynaklarında⁸⁴ yer alan rivayetleri ya tamamen veya bir kısmını iktibas ederek bazen de sadece manen nakletmiştir. Zaman zaman bu rivayetleri tenkite tabi tutmuş, aralarında tercihte bulunmuştur.⁸⁵ Tercih ettiği hadis ve rivayetlerin asıl kaynaklarına ulaşıldığında bunların pek çoğunun muteber hadis kaynaklarında geçen sahih hadisler olduğu görülür. Ancak naklettiği bütün hadis veya rivayetler için aynı durum söz konusu değildir. Sahih hadislerin dışında hasen veya zayıf hadislere hatta bazen uydurma haberlere de yer verdiği tespit edilmiştir.⁸⁶ İsrâîli haberlere ise itibar etmemiş,⁸⁷ naklettiğinde de İsrâîliyât olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁸

79 Türkçe şiirlerin dışında bazen bir satır, bazen daha büyük parçalar hâlinde nakledilen; çoğunluğu ana metinde, fakat çok az bir kısmı dipnotta geçen toplam 138 adet (160 olduğu da söylenmiştir) Arapça şiir vardır. Bkz. Abdulkadir Bayam, "Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arapça Şiirlerin Temel Kaynaklarla Mukayesesi (II)", *Bilimname*, c. 8, sy. 19, 2010/2, Kayseri, 2010, s. 185.

80 Elmalı Tefsiri'nde kırka yakın Türkçe mısra, beyit veya bend nakledilmiştir. Bunlar arasında kendi beyitleri de vardır. Necdet Şengün, "Elmalı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirindeki Türkçe Şiirlerin Değerlendirilmesi", *İSTEM*, sy. 9, Konya, 2007, s. 186.

81 Eserde yedi sekiz tane Farsça şiir nakli mevcuttur. Şengün, "Elmalı", s. 166.

82 Elmalı, *HDKD*, c. 9, s. 6432.

83 Duran Tugay, "Elmalı Tefsirinin Kırâat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans tezi, Rize Ü. SBE, Temel İslam Bilimleri, Rize, 2010, s. 110, 111.

84 Abdurrahman Beştil, "Elmalı Tefsirindeki Hadislerin Tahrici (I.-III. Ciltler)", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Ü. SBE, T.İ.B. ABD, Hadis Bilim Dalı, Konya, 2004, s. 116.

85 Ersöz, "Elmalı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 175.

86 Sami Şahin, "Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirde Hadis Kullanımı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 1, Sivas, 2008, s. 174.

87 Saliha Tekiner, "Elmalı Tefsirindeki Hadislerin Tahrici (IV.-VI. Ciltler)", Yüksek Lisans tezi, Selçuk Ü. SBE, T.İ.B. ABD, Hadis Bilim Dalı, Konya, 2006, s. 177.

88 Ersöz, "Elmalı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 175; Elmalı, *HDKD*, c. 7, s. 150.

Elmalılı'nın ilmî birikiminde Fıkıh ilmi diğerlerine nazaran daha baskındır.⁸⁹ Bu durum ahkâm âyetlerinin tefsirine yansımıştır. Sözleşmeye uygun olarak Hanefî mezhebinin görüşlerini benimseyen Elmalılı, bu mezhep içinde ihtilafı olan konularda bazen müftâ bih olanını bazen de diğer görüşleri tercih etmiştir. Hanefî mezhebinin dışına çıkarak diğer mezheplerin görüşlerini benimsediği de olmuştur.⁹⁰ Fikhî konularda sadece mevcut görüşleri nakletmekle yetinmemiş, zaman zaman tenkitler getirmiş, görüşler arasında tercihte bulunmuştur. Ayrıca ahkâm konusunda kendine mahsus görüşleri de vardır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı seferîlikle ilgili görüşüdür.⁹¹

Elmalılı tefsirinde itikada taalluk eden âyetlerin tefsirinde yine sözleşmede de belirtildiği üzere Ehl-i sünnet çizgisinde açıklamalar yapmıştır.⁹² Daha ziyade ulûhiyet, tevhid, nübüvvet ve âhiret konuları üzerinde durmuştur. Mezhepler arası ihtilaflara çok dalmamış, tartışmaya girişmemiştir. Mu'tezile'nin adını ve görüşlerini sadece yirmi beş kadar yerde zikretmesi onun bu tür tartışmalara fazlaca dalmadığını göstermektedir.⁹³ Aynı şekilde Sünnî ekollerin (Selefiyye, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye) iç tartışmalarına da değinmemiştir.⁹⁴ Eserin yazılış amacına uygun olarak itikadî konularda bilgilendirme yapmakla beraber bunların ferdî ve toplumsal hayata etkileri ve faydaları üzerinde durmuştur.

Hak Dini Kur'an Dili'nin en farklı yönlerinden birisi de Elmalılı'nın kişisel okumalarının özellikle "Metalib ve Mezahib Tercümesi" yapmasıyla elde ettiği birikimin tefsirine yansımış olmasıdır. Fârâbî, İbn Hazm, Şehristânî, İbn Rüşd ve özellikle İbn Sînâ'dan alıntılar yapmış, yer yer tenkid ve tahlillerde bulunmuştur. Meselâ İbn Sînâ'nın mucize ile ilgili görüşlerini hem felsefî hem de ilmî açıdan tenkit etmiştir.⁹⁵ Yaşadığı dönemde İslâm'a yöneltilen tenkitler felsefe ve pozitif bilimden geldiği için⁹⁶ bu konularda zaman zaman müstakil bir makale olacak

89 Kendisi on beş sene boyunca fıkıh tedris ettiğini söylemektedir: Paul Janet-Gabriel Séailles, *Tahlilî Tarih-i Felsefe: Metalib ve Mezahib*, trc. Elmalılı M. Hamdi Yazır (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1341) Recep Kılıç, "Dibâce (Önsöz)", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 54 (naklen).

90 Selvinas Üzülmüş, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Fikhî Görüşleri", Yüksek Lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Sivas, 2011, s. 139.

91 Elmalılı, *HDKD*, c. 1, s. 629. Bu konuda kendisine yöneltilen eleştirilere cevaben Ahmed Hamdi Akseki'ye yazdığı mektup *HDKD*'nin 8 ve 9. ciltlerin başına iki bölüm olarak konulmuştur.

92 Hasan Onat, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 148.

93 Zeki Halis, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Kelâmî Meselelerin İşlenişi", Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ü. SBE, T.İ.B., Erzurum, 2000, s. 162.

94 Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", s. 157.

95 Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", s. 158.

96 Halis Albayrak, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 154.

uzunlukta açıklamalar yapmıştır.⁹⁷ Başta sosyoloji, psikoloji olmak üzere eğitim, ahlak gibi diğer beşerî bilimler alanlarında müstakil araştırmalara kaynaklık edebilecek genişlikte ve derinlikte bilgiler vermiştir. Benzer şekilde yeri geldikçe dinler tarihi ile ilgili konulara da değinmiştir.⁹⁸

Bunların yanında yeri geldiğinde özellikle kevnî âyetler bağlamında müsbet ilimlere dair geniş açıklamalar yapmış, yaşadığı çağın önemli yönelişlerinden biri olan bilimsel tefsiri ölçülü bir şekilde uygulamıştır. Kendi ifadeleriyle eserinin diğer tefsirlerde bulunmayan hususiyeti ulûm-ü fûnûn'a dair izahattır.⁹⁹ Elmalı- lı "... fûnunun tecrübe sahasında keşfiyyat ve tatbikatı ilerledikçe bunlar Kur'an'ın mazmunlarına aykırı gitmemiş, bilakis birçok âyetlerin daha iyi vuzuh ile anlaşılmasına hizmet eylemiştir."¹⁰⁰ diyerek Kur'an'la modern bilim arasında bir çelişki olmadığını ifade etmektedir. Ona göre yeni keşifler, bilimsel gelişmeler Kur'an'ın i'câzını daha fazla göstermekte ve ispat etmektedir. Ancak bilimsel tefsirin zaaflarının da farkındadır. Ona göre "*Kur'an'ın tefsirini her hangi bir zamanın fen veya felsefesi hududuna çekerek fikirleri, vicdanları darlaştırmağa çalışmak doğru olmaz.*"¹⁰¹

Bu nedenle o bilimsel tefsir yönteminin uygulanmasında dengeli olunması gerektiği kanaatindedir. Bilimsel tefsirin dayanağı olarak gösterilen "Kur'an'ın hem zâhiri vardır, hem bâtını, hem haddi vardır hem matlaı"¹⁰² rivayetini zikrettikten sonra,

... Gerek Felâsife ve Hukema ve gerek eshab-ı nücüm ve hey'et ve sair ulemâ, ukalâ, büleğa, üdebâ, havass ve avamiyle bütün beşerin zihnine, ruhuna temas eden ve edebilecek olan ahval ve efkâr ve mevzular hakkında Kur'an'da reddetme veya isbaten îma yoktur demek ve Razî gibi o yolda tenvir-i efkârâ hizmet edenlere ta'n etmek doğru olmadığı gibi nûsus ve muhkematın zâhirini ibtal etmeyecek veçhile Kur'an'ın ruhî ve vicdanî zevklere doğabilen işaret ve te'vilâtundan bahseden sofiyye tefsirlerinin hepsini de Karamita ve Hurufiyye bâtınıyyesi gibi zenadikadan saymak da doğru değildir."¹⁰³

diyerek bu kanaatini ifade etmiştir.

97 Albayrak, "Elmalı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", s. 156.

98 Ahmet Aras, "Elmalı Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinde Hristiyan Mezhepleri İle İlgili Görüşleri", *Türk-Islam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sy. 16, Konya, 2013, s. 140 ve 151.

99 Elmalı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 19.

100 Elmalı, *HDKD*, c. 7, s. 5195.

101 Elmalı, *HDKD*, c. 7, s. 5196.

102 Elmalı, *HDKD*, c. 8, s. 5612.

103 Elmalı, *HDKD*, c. 8, s. 5612.

Teorik olarak böyle bir yaklaşıma sahip olan Elmalılı eserinde kevnî âyetleri sevk amacını ve hedefini gözeterek müspet ilimlerin¹⁰⁴ verileri ışığında tefsir etmiştir.¹⁰⁵ Ayrıca yukarıda zikredilen prensiplerin gereği olarak yaşadığı dönemde yapılmış bazı bilimsel yorumları da tenkit etmiştir. Meselâ Fîl sûresinde kuşların attığı taşları kızamık, çiçek ve kolera mikrobi olarak yorumlayan Abduh'un bu görüşünü reddetmiş ve onu tenkit etmiştir.¹⁰⁶

Hak Dini Kur'an Dili dönemin birçok özelliğini bünyesinde taşıyan bir tefsirdir. Osmanlı döneminde halka yönelik tefsir hareketinde görülen tasavvufî neşve Şa'baniye Tarikatına mensup olduğu söylenen¹⁰⁷ Elmalılı'nın tefsirinde de zaman zaman hissedilir. Bununla beraber onun tam anlamıyla işârî tefsir yaptığı söylenemez. Bu hususta da tıpkı bilimsel tefsirde olduğu gibi mutedil bir görüşe sahiptir. "Lâkin zâhirî meânî ve ahkâmı beyan ve tespitten sonra onlara münafi olmayacak vechile bir takım işaret ve te'vilâtta da bahseden zevatın sânihâtından istifade etmemek de mahrumiyet olur"¹⁰⁸ prensibiyle hareket etmiş, yeri geldiğinde birçok tasavvufî kavramı açıklamış, Vahdet-i vücud meselesini tartışmıştır.¹⁰⁹ Bazen de işârî tefsirlerden ve tasavvufî eserlerden isim vererek alıntılar yapmıştır.¹¹⁰

VI- Kaynakları

Elmalılı tefsirini yazarken o gün itibarıyla ulaşabildiği belli başlı kaynakları kullanmıştır. En temel kaynakları tefsir kitaplarıdır. Bu kaynaklara bakıldığında genellikle Osmanlı tefsir kültürünün kaynağı olan eserler olduğu görülür. *Hak Dini Kur'an Dili*'nin kaynaklarını tespitiye yönelik olarak yapılmış çalışmalarda onun oldukça çok eserden istifade ettiği söylenmektedir. Kanaatimizce bu sonuçta eserinde zikrettiği isimlerden hareket edilerek, aktarılan bilgilerin kaynağına gidilerek ulaşılmıştır. Ancak bu yaklaşım bazı hatalara neden olmuştur. Zira sadece naklettiği görüşe bakarak bizzat o eseri kullandığını söylemek her zaman doğru olmaz. Aktardığı bilgilerin bir kısmını tefsirinde temel olarak kullandığı diğer kaynaklardan dolayı olarak nakletmiştir. Alıntı yaparken günümüzdeki dipnot veya referans sistemi daha yerleşmediği için zaman zaman sadece isim zikretmekle yetinmiştir.¹¹¹ Bu nedenle kaynak tespitinde daha itinalı bir çalışma yapılmalıdır.

104 Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 175.

105 Elmalılı, *HDKD*, c. 1, s. 202.

106 Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 177; Elmalılı, *HDKD*, c. 9, s. 6126-6145.

107 Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, s. 410.

108 Elmalılı, *HDKD*, c. 8, s. 5613.

109 Elmalılı, *HDKD*, c. 5, s. 3280.

110 Mustafa Kara, "Hak Dini Kur'an Dili'nde Tasavvuf Kültürü Üzerine", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 239.

111 Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 175.

Elmalılı mukaddimede eserinin muayyen bir tefsir kitabının tercümesi olmadığını, lüzumuna göre birçok tefsir kitabına müracaat ettiğini söylemiştir. Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'ül-beyân*'i, Cessâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâfı*, Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzil*'i, Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhîr*'i ile *en-Nehrü'l-mâd*¹¹² adlı telhîsi, Nizâmeddin en-Nisâbü'rî'nin (ö. 850/1446) *Garâibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân*'i, Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*'i, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî*'sini saymıştır. Bunlarla beraber *Kütüb-i Sitte* ile Mecdüddin İbnü'l-Esir'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîs*'inin daima yanında olduğunu belirtmiştir. Bunların dışında gerektiğinde İstanbul kütüphanelerindeki birçok kaynağa başvurduğunu da ilâve etmiştir.¹¹³

Yapılan araştırmalarda bunların dışında başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere sahih, sünen, mu'cem, musannef, müsned, tarih, ricâl ve şemâil gibi çeşitli hadis derlemelerinden çok sayıda rivayet nakledildiği tespit edilmiştir. Eserde yer alan hadislerin lügavî ve fikhî izahları için ğarîb ve şerh kitaplarına da başvurulmuştur. Buhârî şerhlerinden Kırmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibü'd-derâri* ve Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Umdetü'l-kârî*, Nevevî'nin (ö. 676/1277) Müslim şerhi *el-Minhâc* ve Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1606) *Şerhu'ş-Şifâ* adlı eseri en sık kullanılan kaynaklardır.

Kur'an'daki ğarib kelimelerin izahı için Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-muhîr*'i ve bunun Mütercim Ahmed Âsım (ö. 1235/1819) tarafından yapılmış Türkçe *Kâmûs Tercümesi*, yine *el-Kâmûs*'un Arapça şerhi olan Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcü'l-arûs*'una, Râğıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredâ't*'ma, İbnü'l-Esir'in *en-Nihâye*'sinin ihtisarı olan Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürri'n-nesîr*'i, Fîrûzâbâdî'nin *Besâiru zevi't-temyîz*'i ve Ebü'l-Bekâ'nın (ö. 1095/1684) *el-Külliyât*'ına müracaat etmiştir.

Ulûmü'l-Kur'ân ve kıraat konularında Süyûtî'nin *el-İtkân*'i, Sehâvî'nin (ö. 643/1245) *Cemâlü'l-kurrâ*, İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ'nın (ö. 1117/1705) *İthâfî fuzalâi'l-beşer* adlı eserleri de kaynakları arasındadır.¹¹⁴

Elmalılı M. Hamdi Yazır, tefsirinde her zaman isimlerini zikretmese de gerek-tikçe İbn Hişam'ın (ö. 204/819) *es-Siretü'n-nebeviyye*'si, Süheylî'nin (ö. 581/1185) *er-Ravdu'l-ünüf*'ü, Halebî'nin (ö. 1044/1635) *İnsânü'l-uyûn*'u gibi siyer kaynaklarından da yararlanmış. Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*'u, İzzeddin İbnü'l-Esir'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil*'i, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye*

112 Bu eserin ismi sehven *en-Nehrü'l-Mârid* şeklinde latinize edilmiştir.

113 Elmalılı, *HDKD*, Mukaddime, c. 1, s. 20.

114 Detaylar için bkz. Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", s. 154-158.

ve'n-nihâye'si gibi umumî İslam tarihi türündeki eserleri tetkikten geri durmamıştır.¹¹⁵

*Hak Dini Kur'an Dili'*nin kaynakları arasında Batı kültürüne ait eserlerin de olduğu verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Ancak açıkça referans verilmemiştir. Bu konularla ilgili tercüme ve teliflerin o devirde yaygın olmadığı düşünüldüğünde kendi Fransızcası ile bunları Batı kaynaklarından takip ettiği söylenebilir. Fakat bu husustaki en tatminkâr delil, metapsişik (métapsychique, mâ ba'de'r-rûhiyyât) gibi henüz tam teşekkül etmemiş bir bilimin kuruluş faaliyetleri ve yayınları hakkında doğrudan bilgi vermesidir.¹¹⁶

VII- Değerlendirme

Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş, İslamî ilimlerde yetkin bir âlimdir. Medrese eğitimi esnasında Kur'an'ı anlamak ve yorumlamak için gerekli ilimleri tahsil etmiş, ayrıca özel gayretleriyle farklı disiplinlere ait okumalar yapmış, hat ve musiki gibi sanatlarla meşgul olmuştur. Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaya çıkan Kur'an'ı Türkçe eserlerden anlama ihtiyacına binaen Mecliste II. Bütçe görüşmelerinde verilen bir önerge sonucunda kendisine tefsir yazma teklif edilmiştir. Böylece *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsiri yazmıştır.

Tefsirinin metodu ve üslubu üzerinde sözleşmede belirtilen prensipler, halkın ihtiyaçları ve o dönemde genelde İslam dünyasında özelde Türkiye'de Kur'an ve tefsiri ile ilgili tartışmalar ve beklentiler etkili olmuştur. Muhatapları Türkçe konuşan bir kitle olduğu için buna uygun yöntem ve üslup sergilemiş, öncelikle lafızlar ve manaları üzerinde durmuştur.

Mukaddimede belirttiği kaynakları esas alarak, kişisel eğitimi ve birikimleri muvacehesinde Kur'an mesajlarını Ehl-i sünnet itikadı çerçevesinde anlatmayı hedeflemiştir. Muhtevasına ve metoduna bakıldığında tamamen halka yönelik bir eser olmadığı görülür. İslamî ilimlere âşına, toplumsal ihtiyaçların farkında olan bir kitleye hitap etmektedir.

Başta İslamî ilimler ve Arap dili olmak üzere muhtelif ilimlere tekabül eden açıklamalar barındırması nedeniyle üretken bir metindir. Bu nedenle hakkında birçok branşta çalışma yapılmış ve yapılmaktadır. Tefsir ilminin konularını, kavramlarını, sorunlarını ele aldığı için özellikle Arapça kaynakları okuyamayacak kişilerin bu alanda yetişmesi için öğretici bir kaynak özelliği taşımaktadır. Sadeleştirilmiş metinlerde ise bu hususiyetleri kaybolmaktadır.

115 Hüseyin Algül, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde İslâm Tarihi Dokümanlarının Değerlendirilişi", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, s. 228.

116 Bkz. Elmalılı, *HDKD*, c. 3, s. 2246; Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", s. 159.

Elmalılı ve tefsiri başta Kur'an ilimleri, tefsir ve Kur'an tercümesi olmak üzere muhtelif bilim dalları açısından ele alınıp incelenmiş, hakkında birçok tez yapılmış, tebliğler sunulmuş, kitaplar ve makaleler yazılmıştır. Bugün itibariyle tespit edebildiğimiz çalışmalardan 40'ı makale, 57'si sempozyum bildirisi, 8'i kitap ve 95'i Y. Lisans ve Doktora tezidir. Tezlerin bir kısmı tamamlanmış olup diğer bir kısmı ise hâlen devam etmektedir.

En fazla çalışma tefsir ve ulumu'l-Kur'ân alanında yapılmıştır. Ardından kelâm ve felsefe, sonra sırasıyla fıkıh, hadis, yakın tarih, dil ve edebiyat, tasavvuf alanlarında yapılan çalışmalar gelmektedir. Bunlarla beraber, İslam tarihi, siyer, dinler tarihi, mezhepler tarihi, sosyoloji, psikoloji, eğitim, siyaset, sanat tarihi, hukuk gibi branşlarda da çalışmalar yapılmıştır.

Elmalılı'yı konu edinen müstakil iki sempozyum düzenlenmiştir. Bunlardan ilki 4-6 Eylül 1991 yılında Elmalılı'da yapılmış, Sempozyum tebliğleri 1993 yılında basılmıştır. Sempozyumda 23 tebliğ sunulmuştur. Tebliğler basılırken. S. Hayri Bolay'ın daha önce yayımlanmış bir yazısı ile Hüsrev Subaşı'nın bir çalışması da eklenmiştir. Ayrıca Elmalılı'nın Fransız filozofları Paul Janet ve Gabriel Sealles'in ortak eseri olan *Histoire de la Philosophie (Les Doctrines et Les Ecoles)* adlı felsefe tarihini Türkçe çevirisine eklediği "Dibâce" nin hem aslı hem de sadeleştirilmiş hali yayımlanmıştır. Ayrıca Mehmed Emin (Erişirgil)'in, Hamdi Yazır'ın "Dibâce" sine dair değerlendirmesini de içeren *Darülfünûn Edebiyat Mecmuası*'nda yayınlanan "İki Eser-i Felsefî Münasebetiyle" adlı yazısının¹¹⁷ Recep Kılıç tarafından yapılmış sadeleştirilmiş haline yer verilmiştir. Böylece toplam 27 yazı yayımlanmıştır.

Bu sempozyumda Elmalılı'nın yeğeni Dr. Fatma Paksüt'ün "Merhum Dayım Hamdi Yazır" adlı tebliği, biyografisi için önemli bilgiler içermektedir. Daha sonraki bütün çalışmalarda kaynak olarak kullanılmıştır. Dört tebliğ ile tefsiri, 3 tebliğ ile hukukçu yönü, diğer tebliğlerde sosyal felsefe, din felsefesi, İslam tarihi, tasavvuf, din eğitimi, yakın tarih, kelâm, sanat tarihi (hat), edebiyat gibi farklı disiplinler açısından incelenmiş, Hamdi Yazır'ın metrukâtı hakkında bir araştırma sunulmuştur.

İkinci Sempozyum on bir yıl sonra Antalya'da 02-04 Kasım 2012 tarihlerinde Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yapılmıştır. Hukuk, dinler tarihi, felsefe, siyaset felsefesi, İslam tarihi, siyer, tefsir, Ulûmu'l-Kur'ân, meâl, yakın tarih, tasavvuf, Türk dili gibi alanlarda 29 tebliğ sunulmuştur.

117 *Darülfünûn Edebiyat Mecmuası*, Sene: 3, sy. 2-3, İstanbul 1923/1339, s. 162-166'da yayınlanan Hamdi Yazır'ın "Dibâce" sinin değerlendirmesini de içeren yazıdır.

VIII- Elmalılı ve Tefsiri Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası

A. Sempozyum Bildirileri

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, Elmalılı/Antalya¹¹⁸

1. Ahmet Akbulut, "Muhammed Hamdi Yazır'da Kelâmî Problemler", s. 265-208.
2. Ali Yılmaz, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi", s. 33-44.
3. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, "Dibâce (Önsöz)", sad. Recep Kılıç, s. 49-84.¹¹⁹
4. Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 2-24.
5. Halis Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", s. 281-289.
6. Halis Albayrak, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", s. 152-168.
7. Hasan Onat, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Anlayışı ve Mezheplere Bakışı", s. 143-150.
8. Hüseyin Algül, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde İslâm Tarihi Dokümanlarının Değerlendirilişi", s. 221-230.
9. Hüseyin Aydın, "Bir Mütefekkir Olarak M. Hamdi Yazır", s. 260-264.
10. Hüsrev Subaşı, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Hat Sanatımızdaki Yeri", s. 318-330.
11. İbrahim Çalışkan, "Muhammed Hamdi Yazır'ın Hukukçuluğu", s. 187-196.
12. İbrahim Kafi Dönmez, "Hamdi Yazır'ın Fıkıh Usulü Anlayışı", s. 179-186.
13. İsmail Kara, "Elmalılı Hamdi Efendi ve Halifelik", s. 253-258.
14. Mehmet Emin (Erişirgil), "İki Eser-i Felsefi Münasebetiyle", sad. Recep Kılıç, s. 45-48.
15. İsmet Ersöz, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri", s. 169-178.
16. Mehmet S. Aydın, "Elmalılı'da Teceddüd Fikri", s. 299-305.
17. Muhsin Macit, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bir Gazeli Etrafında", s. 331-334.
18. Mustafa Kara, "Hak Dini Kur'an Dili'nde Tasavvuf Kültürü Üzerine", s. 231-240.
19. Münir Koştas, "M. Hamdi Yazır'ın İçtimai Görüşleri", s. 241-244.
20. Nazif Öztürk, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrukâtı Hakkında Ön Rapor", s. 335-338.
21. Nazif Öztürk, "M. Hamdi Yazır'ın Vakıfçılık Anlayışı", s. 197-208.¹²⁰

118 Bu sempozyumun tebliğleri Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından basılmıştır (Ankara 1993).

119 "Dibâce" Osmanlı Türkçesi ile de yayınlanmıştır. Bkz. s. 85-123.

120 Daha önce makale olarak yayımlanmıştır. Bkz. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 5, sy. 3, Temmuz 1991, Ankara, s. 208-214.

22. Nesimi Yazıcı, “Muhammed Hamdi Yazır’ın Basın Hayatı ve Yazarlığı”, s. 25-32.
23. Nevzat Yaşar Aşıkoglu, “M. Hamdi Yazır’ın Terbiye Anlayışı ve Eserlerine Eğitimci Gözüyle Bir Bakış”, s. 254-260.
24. Recep Kılıç, “Hamdi Yazır’da Din Felsefesi”, s. 290-298.
25. Süleyman Hayri Bolay, “Bir Filozof Müfessir”, s. 125-139.
26. Tahsin Görgün, “Hamdi Yazır’ın Bilgi Teorisi”, s. 306-316.
27. Tahsin Görgün, “Hamdi Yazır’ın Sosyal Felsefesine Giriş”, s. 210-220.

**Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu 02-04 Kasım 2012, Akdeniz
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Antalya**

1. Abdullah Çolak, “Bir Hukukçu Olarak Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”.
2. Abdullah Kahraman, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Mecelle Müdafası”.
3. Ahmet Aras, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Hıristiyanlıkla İlgili Bilgilerinin Değerlendirilmesi”.
4. Ahmet Murat Özel, “Batı’nın Fikrî Meydan Okumaları Bağlamında Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’da Üç Terim: Akıl, Bilgi, Felsefe”.
5. Ali Kozan, “Bir Türk Mütefekkeri: Muhammed Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi”.
6. Bünyamin Erul, “Hak Dîni Kur’an Dili’nde Hz. Muhammed Tasavvuru”.
7. Erdoğan Pazarbaşı, “Elmalılı Tefsirinden İşârî Yorumlar”.
8. Eyüp Yaka, “Müşkil Âyetler Konusunda İbn Kuteybe-Elmalılı Hamdi Yazır Karşılaştırması”.
9. Fulya İbanoğlu, “Mevcudu Muhafaza Ederek Terakkî Etmek: Bir II. Meşrutiyet Münevveri Olarak Elmalılı Hamdi Efendi’de Terakkî Fikri”.
10. H. Yunus Apaydın, “Elmalılı Hamdi Yazır’da Te’vil ve Tefsir Terimleri”.
11. Hatice Toksöz, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın İhlâs Sûresi Tefsirinde Tanrı Tasavvuru ile İlgili Felsefî Kavramlar ve İbn Sinâ’daki Temelleri”.
12. Hüseyin Kurt, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tevhid ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı”.
13. Hüseyin Yılmaz, “Din-Siyaset İlişkisi Bağlamında Muhammed Hamdi Yazır’ın Siyasetçiliği”.
14. İbrahim Coşkun, “Modern Çağda Dine Yöneltilen Eleştiriler ve Muhammed Hamdi Yazır’ın İslâm İnançlarını Savunusu”.
15. İbrahim H. Karşı, “Tefsirî (Anlam Merkezli) Tercüme Açısından M. Hamdi Yazır’ın Meâl Tarzı”.
16. İsmail Çalışkan, “Elmalılı Hamdi Yazır Muhammed Abduh’a Neden Kızdı? -Bilgi Çağında Bir Bilgin Müfessirin Bilimsel Tefsir Nosyonu-”.
17. İsmail Kara, “Üç Dönem-Üç Elmalılı Hamdi”.

18. Kamil Önal, "Hak Dîni Kur'an Dili Tefsirinde Dil Unsuru Bakımından Söz Sanatları".
19. Mahmut Çınar, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Nübüvvet Anlayışı".
20. Mahmut Öztürk, "Hak Dîni Kur'an Dili'nde Dil Devriminin İzleri".
21. Mehmet Dalkılıç, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mezhep Algısı Bağlamında Şiilik Eleştirisi".
22. Merter Rahmi Telkenaroğlu, "Muhammed Hamdi Yazır'da 'Reforma Karşı Tecdid' ya da 'Başkalaşmadan Yenileşme' Tasavvuru".
23. Necmi Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Sanat Anlayışı ve Hattatlığı".
24. Ramazan Şahan, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Edebî Kişiliği ve 'Girmişiz-Çıkmışız' Redifli Şiirinin Âyetler Işığında Değerlendirilmesi".
25. Recep Çiğdem, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Sultan Abdülhamid'in Hal'i".
26. Şefaettin Severcan, "Evrensel Hilâfetten Millî Hilâfete: Elmalılı Hamdi Yazır".
27. Şevket Topal, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ile Aksekili Ahmed Hamdi'nin Seferilik Hükümlerine Dair Görüşlerinin 'Ezmânın Tagayyürüyle Ahkâmın Tagayyürü İnkâr Edilemez' Fıkıh Kaidesi Çerçevesinde Analizi".
28. Veysel Güllüce, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Kevnî Ayetlere Yaklaşımı ve Bilimsel Tefsirdeki Yeri".
29. Yaşar Türkben, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Ölümsüzlüğe Dair Düşüncelerinin Din Felsefesi Açısından Değerlendirilmesi".

Diğer Sempozyumlar

1. Beşir Gözübenli, *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Seferilik Konusuna Yaklaşımı, Seferilik ve Hükümler*, İSAV Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, İstanbul, 1997, s. 137-152.
2. İbrahim Hilmi Karşlı, "Çeviri Kuramları Açısından M. Hamdi Yazır'ın Çeviri Yöntemi", *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- (24-26 Nisan 2003, İzmir)*, Ankara, 2007, c. 2, s. 41-68.
3. M. Hanefi Palabıyık, Nur Gökhan, Rabia Olçar, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hz. Peygamber Algısı", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum): 29 Haziran-1 Temmuz 2012*, 2013, c. 2, s. 319-356.
4. Mustafa Akçay, "M. Esed'in "Sünnetullah, Fıtratullah, Sıbgatullah, Bezm-i Elest (Misak) ve Fetret" Kavramlarını Anlamlandırışı ve M. Hamdi Yazır ile Ö. Rıza Doğrul Meâlleriyle Karşılaştırılması", *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler- (24-26 Nisan 2003, İzmir)*, 2007, c. 1, s. 349-384.
5. Susan Gunasti, "Philosophy as Methodology: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır's Spiritualism and Religious Reform in the Late Ottoman Empire", *Reformers and Intellectual Reformulationin Contemporary Islam (29-30 January 2015, London)*.

B. Kitaplar

1. Elmalılı Hamdi Yazır, *Osmanlı Anayasasına Dair*, der. A. Cüneyd Köksal, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2014.
2. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstilahları Kamusu, I-V*, nşr. Sıtkı Güllü, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1997.
3. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Makaleler I*, haz. Cüneyd Köksal, Murat Kaya, İstanbul: Kitabevi, 1997.
4. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Makaleler II*, haz. Cüneyd Köksal, Murat Kaya, İstanbul: Kitabevi, 1998.
5. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler Din. Felsefe. Siyaset. Hukuk*, haz. A. Cüneyd Köksal, Murat Kaya, İstanbul: Klasik, 2013.
6. İshak ÖZgel, *Kur'ân'ın Türkçe'ye Tercümesinde Söz Dağarcığı (M. Hamdi Yazır Meali'nde Ağızlardan İstifade Örneği)*, Isparta: İdeal Ajans, 2008.
7. İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
8. Mehmet Türkeri, *Elmalılı'nın Ahlak Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
9. Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'âni Terimler ve Deyimler*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 2003.
10. Nazif Öztürk, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar (Ahkâmü'l-Evkaf)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
11. Orhan Kuntman, *Elmalılı Ve Diğer Müfessirlerin Işığında Kur'ân-ı Kerim'in Özet Açıklaması ve Huruf-u Mukattaa İle Bazı Ayetlerin Bilimsel Yorumu*, Ankara: Kariyer Matbaası, 1997.
12. Şadi Eren, *Elmalılı Hamdi Yazır'dan Tefsir Nükteleri*, İstanbul: Zafer Yayınları, 1998.

C. Makaleler

1. Abdulkadir Bayam, "Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arap Mesellerinin Tespiti ve İncelenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 35, İzmir, 2012, s. 133-165.
2. Abdulkadir Bayam, "Hak Dini Kur'ân Dili'ndeki Arap Mesellerinin Tespiti ve İncelenmesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 2, sy. 36, İzmir, 2012, s. 325-355.
3. Abdulkadir Bayam, "Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arapça Şiirlerin Temel Kaynaklarla Mukayesesi (I)", *Bilimname*, c. 8, sy. 18, Kayseri, 2010, s. 133-166.

4. Abdulkadir Bayam, "Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arapça Şiirlerin Temel Kaynaklarla Mukayesesi (I)", *Bilimname*, c. 8, sy. 19, Kayseri 2010, s. 153-194.
5. Abdurrahman Altuntaş, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri'nde Şura Kavramının Ele Alınışı", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sy. 2, Gümüşhane 2012, s. 245-264.
6. Ahmed Nedim Serinsu, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Fransızca'yı Öğrenişi Hakkında Bir Hatıra", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 31, sy. 2, Ankara 1995, s. 101-106.
7. Ahmet Aras, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Tefsirinde Hıristiyan Mezhepleri İle İlgili Görüşleri", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sy. 16, 2013, s. 139-152.
8. Ahmet T. Karamustafa, "Yeni Bir Din Felsefesi Arayışı ve Elmalılı Hamdi Yazır", *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, 2000, s. 289-295.
9. Ali Yılmaz, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Türkçesi", *Din Öğretimi Dergisi*, Ankara, 1992.
10. Asım Cüneyd Köksal, "Siyaset ve Hukuk Arasında Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Fıkıh Düşüncesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 26, Ankara, 2011, s. 49-79.
11. Emine Gümüş Böke, "Elmalılı Hamdi Yazır'da Evliliğe Son Veren Terimler Anlayışı", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 50, sy. 3, Ankara, 2014, s. 31-41.
12. Ferhat Koca, "Elmalılı M. Hamdi Yazır, Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kamusu, I-V, (nşr. Sıtkı Güllü)", (tanıtım yazısı), *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, Ankara 1999, s. 297-300.
13. Halis Albayrak, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1993, s. 152-168.
14. Halis Albayrak, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 34, Ankara 1993, s. 155-173.
15. Hasan Yılmaz, "Elmalılı ve Çantay'ın 'Mukaddimleri' Özelinde 'Çeviri Olgu-su' ve 'Kur'ân Meâllerine' Dair", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30, Erzurum, 2008, s. 93-119.
16. Hatice Toksöz, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın İhlas Suresi Tefsirinde Tanrı Tasavvuru İle İlgili Felsefi Kavramlar ve İbn Sina'daki Temelleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 28, Isparta, 2012, s. 39-61.
17. Hüseyin Algül, "Hak Dini Kur'ân Dili Tefsirinde İslâm Tarihi Dokümanlarının Değerlendirilişi", *Yeni Ümit*, sy. 24, Nisan-Haziran 1994, İzmir, 1994.¹²¹
18. İbrahim Gürses, "Elmalılı Tefsiri'nde İnsan ve Davranışı, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 2, Bursa, 2001, s. 161-167.

121 Bu makale daha önce Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu, 4-6 Eylül 1991, Elmalılı / Antalya sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuş ve yayımlanmıştır.

19. İbrahim H. Karşlı, "Çeviri Kuramları Açısından M. Hamdi Yazır'ın Meal Yöntemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, c. 9, sy. 1, Sivas, 2005, s. 231-255.
20. İshak Özgel, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Tefsirinde Çeviri Etiği ve Teknikleri", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 19, sy. 62 (Bahar 2015), Erzurum, 2015, s. 403-424.
21. İsmail Albayrak, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve Bediüzzaman Said Nursi'nin Nesh Konusuna Yaklaşımı", *Yeni Ümit Dergisi*, sy. 64, Nisan-Mayıs-Haziran 2004, s. 36-42.
22. Mehmet Demirci, "Hamdi Yazır'da Hak Kavramı", *Bilimname: Düşünce Platformu*, sy. 22, Kayseri, 2012, s. 61-85.
23. Mehmet S. Aydın, "Elmalılı'da Teceddüt Fikri", *Din Öğretimi Dergisi*, 1992, s. 299-305.
24. Menderes Gürkan, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (1878-1942) İlmi Kişiliği ve Fıkıh İlmindeki Yerine Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 [Son Asır İslâm Hukukçuları Özel Sayısı], Konya, 2005, s. 211-232.
25. Muhammed Çelik, "İşarî Tefsirinin Sınırları ve Elmalılı Hamdi Yazır'da İşarî Tefsir", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, sy. 2, Diyarbakır, 2002, s. 1-28.
26. Mustafa Güven, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsir Anlayışındaki Modernlik Unsurları ve Bu Bağlamda Muhammed Abduh'a Yönelttiği Eleştiriler - Fil Sûresi Örneği", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 19, sy. 61 (Kış 2015), Erzurum, 2015, s. 141-170.
27. Mustafa Özel, "Elmalılı'nın Mealinin Bazı Özellikleri", *Diyanet İlmi Dergi*, Özel Sayı, Ankara, 2012, s. 553-576.
28. Mustafa Özel, "Hak Dini Kur'an Dili Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 14, sy. 1, Ankara, 2001, s. 145-149.
29. Nazif Öztürk, "M. Hamdi Yazır'ın Vakıfçılık Anlayışı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 5, sy. 3, Temmuz 1991, Ankara, s. 208-214.
30. Necdet Şengün, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirindeki Türkçe Şiirlerin Değerlendirilmesi", *İSTEM*, sy. 9, Konya 2007, s. 163-185.
31. "Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla: Elmalılı Küçük Hamdi Efendi", *Diyanet İlmi Dergi*, c. 3, sy. 5, Ankara 1964, s. 144-145.
32. Recep Orhan Özel, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsir Anlayışı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, İstanbul, 2013, s. 549-571.

33. Sabri Yılmaz, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman ve Rahim Sıfatlarını Tahlili", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy. 2, 2006, s. 105-114.
34. Sabri Yılmaz, "Hak Dini Kur'ân Dili'nde Kader İnancı ve İnsan Hayatındaki Yeri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 23, İzmir, 2006, s. 145-163.
35. Sami Şahin, "Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirde Hadis Kullanımı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 1, Sivas, 2008, s. 147-175.
36. Suat Yıldırım, "Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsiri", *Yeni Ümit*, sy. 20, yıl: 5, İzmir, 1993.
37. Suat Yıldırım, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Müteşabih Âyetleri Anlamaya Katkısı", *Yeni Ümit*, sy. 78, Yıl:18, İzmir, 2007, s. 5-9.
38. Suat Yıldırım, "Elmalılı'nın Meali Veya Sahipsizliğin Meali", *Yeni Ümit*, sy. 84 Nisan-Mayıs-Haziran, İzmir, 2009.
39. Süleyman Hayri Bolay, "Bir Filozof Müfessir, M. Hamdi Yazır", *Millî Eğitim ve Kültür Dergisi*, sy. 15, Ankara, 1982, s. 20-34.
40. Zafer Öge, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Eğitim (Terbiye) Anlayışı ve Eserlerinin Eğitim Özellikleri", *Mehir*, sy. 4, 1999, s. 56-65.

D. Tezler

1. Abdulhamit Sinanoğlu, "Elmalılı M. Hamdi Yazır Tefsirinde Allah ve Alem", Yüksek Lisans Tezi (YLT), Yüzüncü Yıl Ü. (Kelam), Van, 1995.
2. Abdullah Akbaş, "Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirde Bazı Ayetlerin Eğitim Açısından Değerlendirilmesi", (YLT), Süleyman Demirel Ü. (Din Eğitimi), Isparta, 2011.
3. Abdullah Şahin, "Hak Dini Kur 'ân Dili VI. Ciltteki Hadislerin Tahriri", Lisans tezi (LT), Ankara Ü., Ankara, 1984.
4. Abdurrahman Aydın, "Fahrettin Razi'nin Tefsir-i Kebir'i ile Elmalılı Tefsirlerinin Ulumu'l-Kur'an Açısından Mukayesesi", Doktora Tezi (DT), Ankara Ü. (Tefsir), Ankara, *devam ediyor*.
5. Abdurrahman Bestil, "Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahriri, I, II, III, Ciltler", YLT, Selçuk Ü. (Hadis), Konya, 2004.
6. Ahmet Mesut Tutar, "Hak Dini Kuran Dili Adlı Eserde Ahiret İnancının İmkan ve Lüzumu", YLT, Dicle Ü. (Kelam), Diyarbakır, 2008.
7. Alaattin Dikmen, "Elmalılı Tefsirindeki Sosyolojik Yaklaşımlar", YLT, Uludağ Ü. (Din Sosyoloji), Bursa, 1995.
8. Alekber Muradov, "Elmalılı Ve Tabatabai Tefsirlerinde Siyasal İçerikli Ayetler ve Yorumları", YLT, Ankara Ü. (Tefsir), Ankara, 2000.

9. Ali Can, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’da Bilgi Problemi”, YLT, Recep Tayyip Erdoğan Ü. (İslâm Felsefesi), Rize, 2009.
10. Arif Çakır, “Hak Dini Kur’an Dili ve Kur’an Yolu Tefsirlerinin Ahkâm Ayetleri Açısından Mukayesesi”, YLT, Gazi Ü. Hitit Üniversitesi (Tefsir), Çorum, 2008.
11. Arzu Aktaş, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Hak Dinî Kur’ân Dili Adlı Tefsirinde Hristiyanlığa Yaklaşımı”, YLT, Selçuk Ü. (Dinler Tarihi), Konya, 2005.
12. Ayşe Uçar, “Münasebât İlminin Semantik İlmindeki İzdüşümleri: Elmalılı ve Seyyid Kutup Örneği”, YLT, Erciyes Ü. (Tefsir), Kayseri, *devam ediyor*.
13. Aziz Aydın, “Elmalılı’ya Göre Varlık Yaratma-Problemi”, YLT, Dokuz Eylül Ü. (Kelam), İzmir, *devam ediyor*.
14. Bekir Bal, “Hak Dini Kur’ân Dili Tefsirinde İşarî Yön”, YLT, Dicle Ü. (Tefsir), Diyarbakır, 2003.
15. Bestami Gözalan, “Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci VII, VIII ve IX. Ciltler”, YLT, Selçuk Ü. (Hadis), Konya, 2007.
16. Betül Arslanoğlu, “Elmalılı ve Esed’in Tefsirinde Mucize ile İlgili Ayetlerin Mukayesesi”, YLT, Marmara Ü. (Tefsir), İstanbul, 2014.
17. Bilal Işık, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Seyyid Kutub’un Nehiy Âyetlerinin Yorumlamaları”, DT, Marmara Ü. (Tefsir), İstanbul, *devam ediyor*.
18. Bülent Akdaş, “Elmalılı Hamdi Yazır’da İmanın Temellendirilmesi”, YLT, Dokuz Eylül Ü. (Kelam), İzmir, 2010.
19. Canan Zerenay (Avan), “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsirinde İsrâiliyât”, YLT, Sakarya Ü. (Tefsir), Sakarya, 2004.
20. Coşkun Dikbıyık, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Felsefî Yönü ve Tefsirindeki Felsefî Unsurlar”, Marmara Ü. (İslâm Felsefesi), İstanbul, 1986.
21. Elif Demirci, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Kadınlarla İlgili Hukuki Görüşleri”, YLT, Hitit Ü. (İslâm Hukuku), Çorum, 2010.
22. Elif Özcan, “Hak Dini Kur’an Dili’nde Te’vil”, YLT, Ankara Ü. (Tefsir), Ankara, *devam ediyor*.
23. Engin Yılmaz, “Said Nursi Ve Elmalılı Hamdi Yazır’ın Ahiret Anlayışı”, YLT, Sakarya Ü. (Kelam), Sakarya, 2010.
24. Ercan Akgün, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Tefsiri Bağlamında Kelâmî Görüşleri”, YLT, Fırat Ü. (Kelam), Elazığ, *devam ediyor*.
25. Erol Köseoğlu, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Hak Dini Kur’an Dili Adlı Eserinde İlahî Sıfatlar”, YLT, Dicle Ü., (Kelam), Diyarbakır, 2011.
26. Esen Durmuş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın “Hak Dini Kur’an Dili” Tefsirinde Ulûmu’l-Kur’an”, YLT, Sakarya Ü. (Tefsir), Sakarya, 2008.

27. Fahri Gökcan, "Commantaire du Coran par Elmalılı", DT, Université de Paris, Paris, 1970.
28. Faruk Güney, "İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefi Tefsir Geleneği", DT, Marmara Ü. (Tefsir), İstanbul, 2008.
29. Fatih İzzet Çalışkan, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Müteşabih Ayetleri Yorumlaması", YLT, Cumhuriyet Ü. (Tefsir), Sivas.
30. Fatih Sarıgül, "Ahkam Ayetlerine Verilen Mana Bakımından Cassas ve Elmalılı Tefsirlerinin Karşılaştırılması Değerlendirilmesi", Bitirme Tezi, Diyanet İşleri Bşk. Akçaabat Darıca İhtisas Eğitim Merkezi Mdrİğ., (Tefsir) Trabzon, 2007.
31. Fatma Satılış, "Hak Dini Kur'an Dili'nde Felsefi Unsurlar", YLT, Uludağ Ü. (İslâm Felsefesi), Bursa, 2000.
32. Ferdi Ertekin, "Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Muhafazakâr Yenileşme Arayışları (1878-1918): Ahmed Cevdet Paşa, Babanzâde Ahmed Naim, Elmalılı Hamdi Yazır", YLT, İstanbul Ü. (Tarih), İstanbul, 2014.
33. Gülcan Ünlü, "Peygamberlere Saygı: Elmalılı Hamdi Yazır ve Süleyman Ateş Tefsirleri Üzerine Bir İnceleme", YLT, Fatih Ü. (Tefsir), İstanbul, *devam ediyor*.
34. Hatice İslamoğlu, "Elmalılı Tefsirinde Yahudi ve Hıristiyanlara Bakış", YLT, Harran Ü. (Tefsir), Urfa, 2008.
35. Hatice Özseraç, "Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tasavvuf Anlayışı", Ankara Ü., (Tasavvuf), Ankara, 1997.
36. Hilmi Kemal Yurdakul, "Fiziki Coğrafya İle İlgili Ayetlerin Tefsirinde Bilimsel Gelişmelerin Etkisi Razi-Elmalılı Örneği", YLT, Sakarya Ü. (Tefsir), *devam ediyor*.
37. Hüseyin Kurt, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Felsefi Düşüncesi", YLT, Ankara Ü. (Din Felsefesi), Ankara, 1996.
38. Hüsna Çelebi, "Elmalılı Hamdi Yazır'da İrade - Meşîet Kavramı", YLT, Dokuz Eylül Ü. (Kelam), İzmir, 2013.
39. İbrahim Ethem Aydın, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Eserinde Yahudilik İle İlgili Bilgilerin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", YLT, Fırat Ü. (Dinler Tarihi), Elazığ, 2014.
40. İbrahim Gül, "M. Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Adlı Tefsirinin Dinler Tarihi Açısından İncelenmesi", YLT, Uludağ Ü. (Dinler Tarihi), Bursa, *devam ediyor*.
41. İbrahim Gürses, "Elmalılı Tefsirinde Psikoloji Konuları", YLT, Uludağ Ü. (Din Psikolojisi), Bursa, 1990.
42. İbrahim Hakkı İmamoğlu, "Hak Dini Kur'an Dili'nde Kelime Analizleri I-V Ciltler", YLT, Ankara Ü., (Tefsir), Ankara, 2004.

43. İbrahim Tuncer, “Kur’ân’ın Modern Tevîli Açısından Elmalılı M. H. Yazır’ın Tefsiri”, YLT, Sakarya Ü. (Tefsir), Sakarya, 2003.
44. İkrâm Demirel, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Ahiret Hayatı Hakkındaki Görüşleri”, YLT, Uludağ Ü. (Kelam), Bursa, 1997.
45. İlhan Güneş, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın İsbât-ı Vacip Konusundaki Görüşleri”, YLT, Uludağ Ü. (Kelam), Bursa, 1995.
46. İsmet Ersöz, “Elmalılı Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur’ân Dili”, DT, Selçuk Ü. (Tefsir), Konya, 1983.
47. İsmet Ersöz, “Hak Dini Kur’an Dili’nde Hadis İsti’mâl Tarzı”, YLT, Atatürk Ü. (Hadis), Erzurum, 1976.
48. Kamil Kala, “Elmalılı Muhammed Yazır’a Göre Kader Rızık İlişkisi”, YLT, Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü. (Kelam), Kahramanmaraş, 2008.
49. Kazım Ural, “Ehl-i Kitap Kavramı ve Elmalılı Hamdi Yazır’ın Hak Dini Kuran Dili Tefsirinde Ehl-i Kitap Kavramının Yorumu”, YLT, Atatürk Ü. (Dinler Tarihi), Erzurum, 2015.
50. Kemal Göz, “Düşünce Tarihimizde Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”, Süleyman Demirel Ü. (İslâm Felsefesi), Isparta, 1998.
51. Mahsum Aytepe, “Hak Dini Kuran Dili Tefsirinde İman ve Küfür Kavramı”, YLT, Yüzüncü Yıl Ü. (Kelam), Van, 2010.
52. Mehmet Arslan, “Elmalılı İle Süleyman Ateş’in Tefsirlerinin İşârî Yöntem Açısından Mukayesesi”, YLT, Eskişehir Osmangazi Ü. (Tefsir), Eskişehir, 2013.
53. Mehmet Kurt, “Elmalılı Tefsirinde Mucize-Bilim İlişkisi”, YLT, Erciyes Ü. (Tefsir), Kayseri, *devam ediyor*.
54. Mehmet Şahin, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’da Kur’an Tasavvuru”, YLT, (Kelam), *devam ediyor*.
55. Mehmet Şirin Ayış, “Elmalılı Tefsirinde Tasavvuf”, YLT, Yüzüncü Yıl Ü. (Tasavvuf), Van, 2002.
56. Mehmet Yıldırım, “Elmalılı Meâl ve Tefsirinde Kur’ân Deyimlerinin Çevirisi”, YLT, Süleyman Demirel Ü. (Tefsir), Isparta, 2014.
57. Merve Erol, “Bilimsel Tefsir Yöntemi: Hamdi Yazır ve Süleyman Ateş örneği”, YLT, Dokuz Eylül Ü. (Tefsir), İzmir, 2014.
58. Muhammet Necati Berberoğlu, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Kelamî Görüşleri”, YLT, Selçuk Ü. (Kelam), Konya, 2009.
59. Muhammet Özyurt, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Eserlerindeki Tarihi Muhtevanın Değerlendirilmesi”, YLT, Recep Tayyip Erdoğan Rize Ü. (İslâm Tarihi), Rize, *devam ediyor*.

60. Muhittin Şamloğlu, "Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır: Hayatı ve Eserleri", Ankara Ü., LT, Ankara, 1966.
61. Murat Okuyar, "Kıraatlar Açısından Elmalılı ve Çantay Meallerinin Değerlendirilmesi", YLT, Atatürk Ü. (Tefsir), Erzurum, 2012.
62. Mustafa Koç, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'da Kıyamet Alametleri ve Ölüm", YLT, Harran Ü. (Kelam), Urfa, *devam ediyor*.
63. Mustafa Özdemir, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Eserlerinde Din-Toplum İlişkisi", YLT, Selçuk Ü. (Din Sosyolojisi), Konya, 2007.
64. Mustafa Özel, "Elmalılı ve Mevdudî'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", DT, Dokuz Eylül Ü. (Tefsir), İzmir, 1999.
65. Nilüfer Öztürk Kocabıyık, "Ontolojik Delilin Eleştirisi Kant ve M. Hamdi Yazır Örneği", YLT, Harran Ü. (İslâm Felsefesi) Dalı, Urfa, 2014.
66. Nurettin Başyigit, "Elmalılı'da İlmî Tefsir", YLT, Uludağ Ü. (Tefsir), Bursa, 1996.
67. Oğuzhan Şemseddin Yağmur, "Elmalılı Tefsirinde Esbâb-ı Nüzûl", Dokuz Eylül Ü. (Tefsir), İzmir, 2001.
68. Orhan Cerit, "Hak Dini Kur'ân Dili V. Ciltteki Hadislerin Tahrîci", LT, Ankara Ü. (Hadis), Ankara, 1984.
69. Ömer Şahingöz, "Hak Dini Kur'an Dili'nde Nüzul Sırasına Göre Tefsir Rivayetleri", YLT, Ankara Ü. (Tefsir), Ankara, 2014.
70. Recep Orhan Özel, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Bilimsel Tefsirciliği", YLT, Cumhuriyet Ü. (Tefsir), Sivas, 2002.
71. Rifat Yıldız, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Nüzül Sebepleri Değerlendirmesi", Harran Ü. (Tefsir), Urfa, 2006.
72. Sabri Yılmaz, "Elmalılı Tefsirinde Kader Problemi", Dokuz Eylül Ü. (Kelam), İzmir, 1997.
73. Salih Görgeç, "Muhammed Hamdi Yazır'a Göre Ölüm ve Ölüm Sonrası Varoluş", YLT, Erciyes Ü. (Din Felsefesi), Kayseri, 2010.
74. Saliha Tekiner, "Elmalılı Tefsirindeki Hadislerin Tahrîci IV, V, VI. Ciltler", YLT, Selçuk Ü. (Hadis), Konya, 2006.
75. Selvinas Üzülmöz, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Fıkî Görüşleri", YLT, Cumhuriyet Ü. (İslâm Hukuku), Sivas, 2011.
76. Seyit Ali Cantürk, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Hak Dinî Kur'ân Dili Adlı Eserinde Hıristiyanlıkla İlgili Değerlendirmeleri", YLT, Ankara Ü. (Dinler Tarihi), Ankara, 2007.
77. Susan Gunasti, "Approaches to Islam in the Thoughts of Elmalili Muhammed Hamdi Yazir (1878-1942)", DT, Princeton University, 2011

78. Şerife Özdemir, “Elmalılı Hamdi Yazır’ın Kıssaları Tahlili”, YLT, Sakarya Ü. (Tefsir), Sakarya, 2007.
79. Şükrü Çelik, “Hak Dili Kur’an Dili Adlı Tefsirde Ahkâm Ayetlerinin Yorumu”, YLT, Cumhuriyet Ü. (İslâm Hukuku), Sivas, 2008.
80. Tahsin Görgün, “Hamdi Yazır’ın Görüşleri ve İlim Felsefesi”, LT, Ankara Ü., Ankara, 1984.
81. Talha Şahin, “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Dönemin Siyasi ve Sosyal Gelişmelerinin Yansımaları”, YLT, Hitit Ü. (Gazi Üniversitesi) (Tefsir), Çorum, *devam ediyor*.
82. Tevrat Çiçek, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın İtikada Dair Fikirlerinin Tesbiti ve Tahlili”, YLT, Karadeniz Teknik Ü. (Kelam), Trabzon, 1999.
83. Tuğay Duran, “Elmalılı Tefsirinin Kırâat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, YLT, Rize Ü. (Kırâat), Rize, 2010.
84. Tuğba Nur Tuğut, “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Müşkilü’l-Kur’an”, YLT, Marmara Ü. (Tefsir), İstanbul, 2009.
85. Ünal Üneş, “Hak Dini Kur’ân Dili Tefsirinde Tabii İlimlerin Yeri”, LT, Atatürk Ü., Erzurum, 1984.
86. Yakup Yıldırım, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’a Göre Bilgi-İman İlişkisi”, YLT, Selçuk Ü. (Din Felsefesi), Konya, 2010.
87. Yalçın Topçu, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’a Göre İsbat-ı Vacib”, YLT, Erciyes Ü. (Kelam), Kayseri, 1996.
88. Yasemin Yıldırım, “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu”, YLT, Sakarya Ü. (İslâm Hukuku), Sakarya, 2002.
89. Yasin Çırçır, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Peygamberlikle İlgili Görüşleri”, Uludağ Ü. (Kelam), Bursa, 1995.
90. Yasin Günaydın, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın İnsan Tasavvuru”, YLT, Necmettin Erbakan Ü. (Kelam), Konya, *devam ediyor*.
91. Yıldırım Yalçın, “Elmalılı’nın ‘Hak Dini Kur’ân Dili’ İsimli Tefsirinde Süreler Arası Tenâsüb ve İncicam”, YLT, Marmara Ü. (Tefsir), İstanbul, 2009.
92. Zehra Davarcı, “Hak Dini Kur’an Dili ve Kur’an Yolu Tefsirlerinde Kadının Sosyal Statüsü”, YLT, Gazi Ü. Hitit Üniversitesi (Tefsir), Çorum, 2008.
93. Zeki Halis, “Hak Dini Kur’an Dili Tefsirinde Kelâmî Meselelerin İşlenişi”, YLT, Atatürk Ü. (Kelam), Erzurum, 2006.
94. Zeliha Şeker, “Hak Dini Kur’ân Dili’nin Kelâmî Açından Değerlendirilmesi”, YLT, Çukurova Ü. (Kelam), Adana, 2007.

95. Zuhâl Türkmen, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tefsirindeki Eğitim-Öğretimle İlgili Ayetlerin Din Eğitimi Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi", YLT, Dokuz Eylül Ü. (Din Eğitimi), İzmir, *devam ediyor*.

E. Ansiklopedi Maddeleri

1. Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'ân Dili", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, c. 15, s. 153-163.
2. Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, c. 11, s. 57-62.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası

İshak ÖZGEL

Özet

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eseri Cumhuriyet döneminde İslamî ilimler sahasında telif edilen ilk eserlerdendir. Geçmişte ve günümüzde Kur'an'ın anlaşılması, yorumu ve tercümesi üzerinde belirleyici bir etkisi olan önemli bir çalışmadır. Elmalılı'nın tefsiri farklı alanlarda istifade edilebilecek çeşitliliğe ve derinliğe sahiptir. Bu özellikleri ve Türkçe yazılmış olması nedeniyle başta İslamî ilimler olmak üzere birçok ilmî disiplinde bu eseri konu edinen tezler yapılmış, tebliğler sunulmuş, kitaplar, makaleler yazılmıştır. Ayrıca Türkçe birçok araştırmada Kur'an'la ilgili yorumlarda bu eserden istifade edilmiştir. Bu yönüyle Türkiye'deki dinî anlayışlar ve çalışmalar üzerinde önemli bir etkisi vardır. Makalede *Hak Dini Kur'an Dili* kısaca tanıtılacak, bu eseri ve müellifini konu edinen çalışmalara ait bir bibliyografya verilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Tefsir, Bibliyografya, Türkçe Tefsir ve Meâl.

The *Tafsir* of Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır and Related Bibliography

İshak ÖZGEL

Abstract

The Religion of the Truth and the Language of the Qu'ran by Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır is one the earliest and most significant works in the field of Islamic sciences carried out in the Republican Era. The work has had immense influence in shaping the understanding, interpretation and translation of the Qur'an in the past and the present. Reflecting the needs of his time as well as his strong background in the Islamic sciences acquired through his *madrasa* education, *Elmalılı's tafsir* (exegesis), which was penned in Turkish, is well studied and discussed in books, articles and conference papers in relation to many disciplines including the Islamic sciences. Many works on the Qur'an that are composed in Turkish have benefited greatly from it. As such, Elmalılı's *Tafsir* has had great impact on the understanding of religion in Turkey. In this article, *The Religion of the Truth and the Language of the Qu'ran* will be briefly introduced and a bibliography of the works on this *tafsir* and its author will be presented.

Keywords: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* [*The Religion of the Truth and the Language of the Qu'ran*], *Tafsir*, Bibliography, Turkish *Tafsir* and the Translation of the Qur'an.